

Iceland
Liechtenstein
Norway

**Active
citizens fund**

ZELDA
RESURSU CENTRS CILVĒKIEM AR GARĪGIEM TRAUCĒJUMIEM

PERSONU AR GARĪGA RAKSTURA TRAUCĒJUMIEM IEKĻAUŠANĀS SABIEDRĪBĀ PĒC DZĪVES INSTITŪCIJĀ

Rīga, 2024

Autori: Ieva Leimane – Veldmeijere; Evija Strupiša

Šis pētījums ir sagatavots ar Islandes, Lihtenšteinas un Norvēģijas atbalstu EEZ un Norvēģijas grantu programmā "Aktīvo iedzīvotāju fonds". Par pētījuma saturu atbild biedrība "Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem "Zelda"".

Saturs

IEVADS.....	4
IZMANTOTIE SAĪSINĀJUMI.....	5
PĒTĪJUMA METODOLOGIJA.....	6
1. KĀPĒC DEINSTITUCIONALIZĀCIJA – PIEREDZE PASAULĒ UN LATVIJĀ.....	8
1.1. Deinstitutionalizācijas jēdziens	8
1.2. Deinstitutionalizācijas pieredze pasaulē.....	10
1.3. Deinstitutionalizācijas process Latvijā.....	11
1.4. Sabiedrības attieksme	12
1.4.1. Sabiedriskās domas aptaujas “Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu”	13
1.4.2. Pētījums “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums”	15
1.4.3. SKDS Latvijas iedzīvotāju aptauja (veikta pēc domnīcas Providus pasūtījuma).....	16
2. PATSTĀVĪGA DZĪVE SABIEDRĪBĀ – STARPTAUTISKIE STANDARTI.....	17
2.1. ANO Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām	17
3. CILVĒKU PIEREDZE, DZĪVOJOT SABIEDRĪBĀ	20
3.1. Sagatavošanās iziešanai no institūcijas.....	21
3.2. Dzīve sabiedrībā	24
3.2.1. Mājoklis	24
3.2.2. Nodarbinātība, mūžizglītības iespējas.....	26
3.2.3. Sociālā atbalsta pieejamība.....	30
3.2.4. Citi pakalpojumi	32
3.2.5. Saskarsme ar vietējo sabiedrību	36
SECINĀJUMI UN NOBEIGUMS	38
PIELIKUMS	41

IEVADS

Ikvienam, arī cilvēkiem ar garīga rakstura traucējumiem¹ (turpmāk – GRT), ir tiesības dzīvot sabiedrībā un pašam izvēlēties, kur, kā un ar ko kopā to darīt. Pēdējo desmit gadu laikā Latvijā vērojami centieni radīt cilvēkiem ar GRT vairāk iekļaujošu vidi un atbalsta iespējas, t.sk., nodrošinot iespēju pārcelties no ilgstošas sociālās aprūpes institūcijām uz dzīvi sabiedrībā, attīstot un sniedzot dažādus sabiedrībā balstītus pakalpojumus, tādējādi veicinot personu neatkarību un patstāvību. Līdz ar to cilvēki, kuri jau šobrīd ir mums līdzās, bet līdz šim nav bijuši tik pamanāmi, kļūst redzamāki.

Publiskajā telpā līdz šim ir bijis maz informācijas, ko domā un kā jūtas personas ar GRT, kuras uzsākušas dzīvi sabiedrībā. Tāpat nav veikts un publicēts neviens pārskats, kurā būtu atspoguļota no institūcijām iznākušo personu ar GRT pieredze: apmierinātība ar pieejamajiem pakalpojumiem, kāda ir saskarsme ar vietējo kopienu un pakalpojumu sniedzējiem; apmierinātība ar dzīvi sabiedrībā kopumā, utt. Tomēr šāds pārskats dotu iespēju labāk novērtēt līdz šim īstenoto deinstitucionalizācijas procesu saistībā ar personu vajadzību nodrošināšanu, vienlaikus identificējot nepieciešamos uzlabojumus.

Tāpēc biedrība “Resursu centrs cilvēkiem ar garīga rakstura traucējumiem “ZELDA” (turpmāk – RC “ZELDA”) vēlējas “dot vārdu” pašiem cilvēkiem, kuri vislabāk var pastāstīt par to, kā mainījusies viņu dzīve kopš ilgstošas sociālās aprūpes institūcijas atstāšanas.

Pētījuma ietvaros cetrās iepriekš izvēlētajās pašvaldībās intervējām 30 cilvēkus, kuri pēc iziešanas no ilgstošas sociālās aprūpes institūcijām uzsākuši dzīvi grupu dzīvokļos, pašvaldības piešķirtos sociālajos dzīvokļos, vai pašu atrastos un īrētos mājokļos

RC “ZELDA” vārdā izsaku pateicību visiem pētījuma dalībniekiem, kas ļāva mums ieskatīties savā ikdienā. Tāpat izsakām pateicību visiem fokusa grupu dalībniekiem par dalīšanos gan ar ikdienas izaicinājumiem, gan ar labās prakses piemēriem. Kā arī paldies tiem sociālo dienestu un sociālo pakalpojumu darbiniekiem, kas mums sniedza nepieciešamo atbalstu pētījuma veikšanas laikā.

Tāpat izsaku pateicību gan esošajiem, gan bijušiem kolēģiem, kuri piedalījās šī pētījuma veidošanā – īpašs paldies Evijai Strupiškai, Sigitai Zankovskai-Odiņai, Aleksandrai Pavlovskai, Harijam Kadiķim, Daigai Morozai.

Ieva Leimane-Veldmeijere
RC “ZELDA” direktore

¹ Termins “garīga rakstura traucējumi” (GRT) tiek plaši izmantots visos labklājības jomas politikas dokumentos un normatīvajos aktos, tāpēc arī pētījumā esam izvēlējušies izmantot šo terminu atbilstoši Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumam, kur GRT ir definēti kā “psihiska saslimšana vai garīgās attīstības traucējums, kas ierobežo personas spējas strādāt un aprūpēt sevi, kā arī apgrūtina tās iekļaušanos sabiedrībā un kas noteikts atbilstoši spēkā esošajai Starptautiskās statistiskās slimību un veselības problēmu klasifikācijas (SSK) redakcijai” (Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums, 1. pants).

IZMANTOTIE SAĪSINĀJUMI

GRT – Garīga rakstura traucējumi

RC “ZELDA” – Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem „ZELDA”

DI – Deinstitutionalizācija

ANO – Apvienoto Nāciju Organizācija

NVA – Nodarbinātības valsts aģentūra

SIVA – Sociālās integrācijas valsts aģentūra

LM – Labklājības ministrija

ES – Eiropas Savienība

SAC – sociālās aprūpes centrs

VSAA – Valsts Sociālās apdrošināšanas aģentūra

PĒTĪJUMA METODOĻĪJA

Lai apzinātu, kā cilvēkiem ar GRT tiek nodrošināts iekļaušanās process sabiedrībā pēc ilgstošas dzīves institūcijā RC ZELDA veica pētījumu, kura ietvaros tika analizēti sekojoši jautājumi:

- Kāda bija pētījuma dalībnieku pārceļšanās pieredze no dzīves institūcijā uz dzīvi sabiedrībā;
- Kāda ir pētījuma dalībnieku saskarsme ar vietējo kopienu, t.sk. attieksme un pieņemšana no sabiedrības puses;
- Vai un kādi sabiedrībā balstīti pakalpojumi pētījuma dalībniekiem ir pieejami un tiek nodrošināti;
- Kāds atbalsts pētījuma dalībniekiem ir pieejams un tiek nodrošināts;
- Galvenās problēmas, ar kurām pētījuma dalībnieki saskaras, uzsākot patstāvīgu dzīvi, un to iespējamie risinājumi.

Pētījums tika veikts četrās pašvaldībās – Gulbenes novadā, Jelgavas valstspilsētā, Jelgavas novadā un Tukuma novadā. Konkrētās pašvaldības tika izvēlētas sadarbībā ar plānošanas reģioniem, ņemot vērā no ilgstošas sociālās aprūpes institūcijām iznākušo personu skaitu katrā pašvaldībā. Pētījums tika īstenots divos posmos laikā no 2021. gada janvāra līdz 2024. gada martam:

Pirmajā posmā tika veikta citu valstu pieredzes, kā arī Latvijas normatīvā ietvara un politikas dokumentu analīze, kā arī tika veikti nepieciešamie priekšdarbi otrā posma uzsākšanai (informētās piekrišanas veidlapu, interviju jautājumu u.c. dokumentācijas sagatavošana). Šajā posmā tika organizētas trīs fokusa grupu diskusijas ar ieinteresēto pušu pārstāvjiem, iekļaujot plānošanas reģionu, pašvaldību sociālo dienestu, pakalpojumu sniedzēju, NVA, policijas pārstāvjus, kā arī darba devējus u.c.). Fokusa grupas tika organizētas 2022. gada janvārī un februārī tiešsaistē, izmantojot Zoom platformu, un tajās bija pārstāvēti dalībnieki no Cēsu novada, Jelgavas novada, Valmieras novada un Tukuma novada. Pirmā posma noslēgumā tika sagatavots pētījuma starpziņojums, kura sākotnējie secinājumi tika izmantoti gan 2022. gada oktobrī publicētajā tematiskajā ziņojumā par ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām īstenošanu Latvijā, gan ņemti vērā, gatavojot mācību programmu pakalpojumu sniedzējiem.

Otrajā posmā, kas tika īstenots 2023. gadā, tika veiktas intervijas ar cilvēkiem, kuri pēc dzīves institūcijā ir uzsākuši dzīvi sabiedrībā. Pētījumā piekrita piedalīties 30 dalībnieki, kuri tika uzrunāti gan, izmantojot RC "ZELDA" kontaktus, gan sociālo dienestu darbiniekus vai citus speciālistus, kuriem bija ikdienas saskarsme ar konkrēto mērķa grupu. Balstoties uz sākotnējo interviju rezultātiem un personu ar GRT vēlmi un piekrišanu turpināt dalību pētījumā, tika veiktas arī vairākas atkārtotas intervijas 2024. gada janvārī, lai sekotu līdzi personas dzīvei ilgākā laika posmā.

Pētījuma metodoloģija tika balstīta uz līdzdalības principu, lai nodrošinātu, ka cilvēki ar GRT ir aktīvi pētījuma dalībnieki.

Pētījuma veikšanai tika izmantotas sekojošas metodes:

- Kvantitatīvo un kvalitatīvo datu analīze: normatīvie akti, politikas plānošanas dokumenti, statistikas dati, pētījumi un cita publiski pieejama informācija.
- Daļēji strukturētas intervijas par pētījuma dalībnieku, kuri atstājuši institūcijas, personisko pieredzi un skatījumu. Šī metode ļauj dalībniekiem piedēvēt savai dzīves pieredzei nozīmi un kontekstu. Visas individuālās tikšanās ar pētījuma dalībniekiem notika katra dalībnieka izvēlētā vietā.
- Fotobalss – kvalitatīvās pētniecības metode, kas izmanto fotogrāfiju kā līdzekli, lai iepazītu citu personu pasaules skatījumu un padarītu to pieejamu citiem. Visbiežāk šī metode tiek lietota līdzdalības pētījumos. Metodes ietvaros pētījuma dalībnieki tiek lūgti ar fotogrāfiju palīdzību dokumentēt savu ikdienu vai sev būtiskus notikumus. Pētījuma ietvaros dalībniekiem tika lūgts izvēlēties un dokumentēt savas dzīves jomas, notikumus, priekšmetus, ko viņi uzskata par sev svarīgiem. Tādā veidā tiek mazināts risks, ka pētnieks izdara pieņēmumus dalībnieku vietā par to, kas viņiem ir svarīgs.
- Fokusa grupu diskusijas ar ieinteresēto pušu pārstāvjiem, lai noskaidrotu grūtības, ar kurām saskaras cilvēki ar GRT, iznākot no ilgstošas aprūpes institūcijām un apzinātu iespējamus risinājumus. Pētījuma ietvaros tika organizētas trīs fokusa grupas, kopā iesaistot 15 ieinteresēto pušu pārstāvjus.

1.KĀPĒC DEINSTITUCIONALIZĀCIJA – PIEREDZE PASAULĒ UN LATVIJĀ

1.1.Deinstitutionalizācijas jēdziens

Pastāv daudzi deinstitutionalizācijas (turpmāk – DI) jēdziena skaidrojumi. Jaunākais un mūsdienu cilvēktiesību izpratnei visatbilstošākais skaidrojums atrodams 2022. gada septembrī ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas pieņemtajās “Vadlīnijās deinstitutionalizācijai, tai skaitā ārkārtas situācijām”, kurās uzsvērts, ka DI procesiem jābūt mērķētiem uz visu veidu cilvēku ar invaliditāti institucionalizācijas, izolācijas un segregācijas izbeigšanu gan privātajā, gan sabiedriskajā sektorā.² Vadlīnijas arī uzsver, ka “DI ietver sevī savstarpēji saistītus procesus, kam būtu jākoncentrējas uz autonomijas, izvēles un kontroles atjaunošanu cilvēkiem ar invaliditāti attiecībā uz izvēli kā, kur un ar ko viņi izlemj dzīvot.”³ Vadlīnijas tapa vairāku reģionālo konsultāciju rezultātā un to veidošanā iesaistījās vairāk nekā 500 cilvēku ar invaliditāti. Vairāki vadlīniju punkti gan mūsu labklājības jomas speciālistiem, gan plašākai sabiedrībai var šķist izaicinoši, ņemot vērā to, ka Vadlīnijās akcentēts, ka grupu dzīvokļu, specializēto darbnīcu, dienas aprūpes centru sniegtie pakalpojumi ne reti līdzinās dzīvei institūcijā. Tādējādi mums vēl arvien ļoti jādomā par sabiedrībā balstīto pakalpojumu saturu un sniegšanas veidu – vai šie pakalpojumi dod iespēju nodrošināt katram pakalpojuma saņēmējam neatkarīgas dzīves iespējas, vai tomēr lielā mērā turpina institucionālo praksi.

Labklājības ministrijas Rīcības plānā deinstitutionalizācijas īstenošanai 2015.–2020. gadam DI ir definēta kā pakalpojumu sistēmas izveide, kas sniedz personai, kurai ir ierobežotas spējas sevi aprūpēt, nepieciešamo atbalstu, lai tā spētu dzīvot mājās vai ģimeniskā vidē. DI ir vērsta uz neatkarīgas dzīves veicināšanu un sabiedrības radīto šķēršļu mazināšanu cilvēku ar invaliditāti pašnoteikšanās, līdzdalības un iekļaušanas iespējām. Līdz ar to personām ar invaliditāti ir jānodrošina iespēja vadīt un izvēlēties savu dzīvesveidu un dzīvesvietu, piekļuve pakalpojumiem, ko izmanto pārējā sabiedrība, un individuāls atbalsts, ja tāds ir nepieciešams.⁴

DI process ietver:

- 1) kvalitatīvu, individuālajām vajadzībām pielāgotu sabiedrībā balstītu pakalpojumu attīstīšanu, kas novērš vajadzību dzīvot institūcijā, un resursu pārvirzīšanu no institūcijām uz jauniem pakalpojumiem, lai nodrošinātu ilgtspēju;
- 2) plānotu institūciju slēgšanu, kur bērni, cilvēki ar invaliditāti (tai skaitā personas ar garīga rakstura traucējumiem) un gados vecāki cilvēki dzīvo izolēti no sabiedrības, saņem standartiem neatbilstošu aprūpi un atbalstu, un nereti ir ierobežota cilvēktiesību izmantošana;
- 3) vispārējo pakalpojumu, tādu kā izglītība un apmācība, nodarbinātība, mājoklis, veselības aprūpe un transports, pieejamības nodrošināšanu visiem bērniem un pilngadīgām personām ar atbalsta vajadzībām.

² CRPD/C/5: Guidelines on Deinstitutionalization, including in emergencies. Publicēts 10.31.2022. 11. punkts. Pieejams: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/5

³ Turpat, 19. punkts.

⁴ Rīcības plāns deinstitutionalizācijas īstenošanai 2015.–2020. gadam. 2015. Latvijas Republikas Labklājības ministrija. Pieejams: https://www.lm.gov.lv/sites/lm/files/data_content/ricplans_groz_201710171.pdf

DI procesu bieži vien izprot vienkāršoti – kā ilgstošas sociālās aprūpes un sociālās rehabilitācijas institūciju slēgšanu. Tomēr DI būtība jāuztver plašāk, proti, kā sabiedrībā balstītu pakalpojumu spektra izveides procesu, kas nodrošinātu cilvēka nokļūšanas institucionālā aprūpē prevenciju. Prevencija ir pārejas no institucionālas aprūpes uz sabiedrībā balstītu palīdzību neatņemama daļa.⁵

Pirmās institūcijas daudzviet pasaulē tika izveidotas 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā kā terapeitiskas patversmes. Vairāk nekā gadsimtu vēlāk Eiropas Koalīcija dzīvei sabiedrībā institūciju definēja kā “vietu, kurā personas ar traucējumiem tiek izolētas, nošķirtas un / vai kurā tām liek dzīvot kopā. Sociālās aprūpes institūcija ir arī jebkura vieta, kurā personām nav kontroles pār savu dzīvi un ikdienas lēmumiem vai nav atļauts izmantot šādu kontroli.”⁶ Attiecīgi institucionālā aprūpe tiek definēta kā uz aprūpi vērsta pakalpojumu sistēma, kurā pakalpojumu saņēmēji ir izolēti no plašākas sabiedrības un spiesti dzīvot kopā, pakalpojumu saņēmējiem nav pietiekamas kontroles pār savu dzīvi un lēmumiem, kas viņus ietekmē, kā arī institūciju noteikumi ir prioritāri pār pakalpojumu saņēmēju individuālām vajadzībām.

Tādējādi institucionālo aprūpi raksturo šādas pazīmes:

- pakalpojumu saņēmēji ir izolēti no plašākas sabiedrības un spiesti dzīvot kopā;
- pakalpojumu saņēmējiem nav pietiekamas kontroles pār savu dzīvi un lēmumiem, kas viņus ietekmē;
- organizācijas noteikumi ir prioritāri pār pakalpojumu saņēmēju individuālajām vajadzībām.⁷

Savukārt pretstatā institucionālās aprūpes pakalpojumiem sabiedrībā balstīti pakalpojumi cilvēkiem ar dažādiem funkcionāliem ierobežojumiem, to skaitā ar GRT, nodrošina neatkarīgas dzīves iespējas. Šie pakalpojumi ietver gan specializētus sociālos pakalpojumus, gan vispārējās pieejamības pakalpojumus, piemēram, nodrošinot mājokli, veselības aprūpi, izglītību, nodarbinātību un brīvā laika pavadīšanu, tiem jābūt pieejamiem ikvienam cilvēkam neatkarīgi no funkcionālo traucējumu veida vai nepieciešamā atbalsta apjoma.⁸

Lai sabiedrībā balstītus pakalpojumus varētu uzskatīt par **kvalitatīviem**, tiem:

- 1) jānodrošina iespēju cilvēkam pilnvērtīgi iesaistīties vietējās kopienas dzīvē;
- 2) jānodrošina izvēle un kontroles iespēja (informācija jānodrošina cilvēkiem saprotamā veidā, lai viņi varētu veikt informētu izvēli par sev piemērotāko pakalpojumu).
- 3) jānodrošina uz personu vērsts atbalsts – pakalpojamam jābūt veidotam atbilstoši personas individuālajām vajadzībām.
- 4) jānodrošina pakalpojumu pēctecība (atbalsts jānodrošina tik ilgi cik, tas personai nepieciešams, ņemot arī vērā, ka personas vajadzības var mainīties);
- 5) jānodrošina mājokļa un atbalsta pakalpojuma nošķiršana;

⁵ Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care. European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care. 2012, 27.

⁶ Eiropas Koalīcijas dzīvei sabiedrībā sociālās aprūpes institūcijas definīcija. European Coalition for Community Living.

⁷ Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care. European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care, 2012, 25.

⁸ Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care. European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care, 2012, 27.

- 6) jāintegrē mājokļa pakalpojums vietējā kopienā, nevis izolētos speciālos ciematos;
- 7) jāņem vērā vispārējo pakalpojumu pieejamība (transports, kultūras pasākumi, u.t.t.)
- 8) jābūt nodrošinātai dažādu cilvēkam nepieciešamo pakalpojumu koordinēšanai – tie var būt no dažādiem sektoriem (sociālais, mājokļa, veselības aprūpes, transporta u.c.).⁹

1.2. Deinstitutionalizācijas pieredze pasaulē

DI citviet pasaulē nav kaut kas jauns un nebijis. Pirmie DI piemēri meklējami pagājušā gadsimta 60–80., kā arī 90. gados sākotnēji ASV, bet vēlākos gados arī Lielbritānijā (piemēram, Anglijā un Velsā), gan Skandināvijā (piemēram, Norvēģijā, Zviedrijā, u.c.). Galvenie DI uzsākšanas iemesli citās valstīs ir bijuši saistīti gan ar sabiedrībā valdošās ideoloģijas maiņu, gan cilvēktiesību pārkāpumu skandāliem institūcijās (piemēram, 60. gadu beigās un 70. gados šādi skandāli bija būtisks DI uzsākšanas iemesls Ziemeļamerikā un Lielbritānijā). DI virzīt arī palīdzējuši labās prakses piemēri, ar kuriem izdevies parādīt, ka institūcijām alternatīvi aprūpes modeļi spējuši uzrādīt efektīvus rezultātus, kā arī pētījumi, kas apliecinājuši, ka institucionālās aprūpes izmaksas ir dārgākas nekā dzīves kvalitāti nodrošinoši sabiedrībā balstītie pakalpojumi (piemēram, Skandināvijā un ASV).

2005.–2006. gadā Kentas universitāte un Londonas Ekonomikas skola sadarbībā ar partnerorganizācijām divdesmit astoņās Eiropas valstīs veica izpēti par cilvēktiesību situāciju institūcijās, kā arī trīs valstīs – Lielbritānijā, Itālijā un Vācijā veica padziļinātu pētījumu par pāreju no institūcijām uz dzīvi sabiedrībā. Ir vērts ielūkoties pētījuma gala ziņojuma atziņās, kuras vēl arvien nav zaudējušas aktualitāti:

- “1) Lai izveidotu kvalitatīvus sabiedrībā balstītus pakalpojumus, nepieciešama laba koordinēšana un plānošana. Ieteicams neatstāt cilvēkus ar vissmagākajiem traucējumiem uz DI procesa beigām, jo, sākotnēji izveidojot pakalpojumus šai DI mērķa grupai, turpmāk būs vieglāk veidot pakalpojumus cilvēkiem, kam nav nepieciešami nozīmīgi ieguldījumi infrastruktūrā un tik intensīvs atbalsts.
- 2) Izmaksas cilvēkiem ar smagiem, kompleksiem traucējumiem parasti ir augstas neatkarīgi no tā, kur cilvēki dzīvo. Zemu izmaksu institūcijas gandrīz vienmēr attiecīgi sniedz zemas kvalitātes pakalpojumu.
- 3) Netika rasti pierādījumi, ka sabiedrībā balstītiem pakalpojumiem būtu raksturīgas daudz augstākas izmaksas – pie nosacījuma, ka personu vajadzības un sniegtā aprūpes kvalitāte ir salīdzināmas.
- 5) Īsteni personalizēti atbalsta pakalpojumi parasti izmaksās mazāk, jo persona saņem tikai to, kas tai nepieciešams un tādā veidā, kā persona to vēlas.”¹⁰

⁹ Turpat.

¹⁰ Mansell, Jim and Knapp, Martin and Beadle-Brown, Julie and Beecham, Jennifer (2007) Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study. Volume 2: main report. University of Kent, Canterbury, UK, 2007. Piejams: <http://eprints.lse.ac.uk/3460/>

1.3. Deinstitutionalizācijas process Latvijā

2015. gadā Latvijā 115 pašvaldībās uzsāka īstenot Labklājības ministrijas (turpmāk – LM) virzītu DI projektu, plānojot to noslēgt 2023. gadā¹¹. Tas paredzēja cilvēku ar GRT iekļaušanu sabiedrībā (t.sk. nodrošinot pārcelšanos no dzīves ilgstošās aprūpes institūcijās uz dzīvi sabiedrībā), attīstot un sniedzot dažādus sabiedrībā balstītus pakalpojumus, tādējādi veicinot personu neatkarību un patstāvību. Tomēr plānā ietvertā DI definīcija neietvēra otru svarīgāko DI aspektu – institucionālās aprūpes samazināšanu līdz to pilnīgai slēgšanai. Tieši pretēji, ieguldot valsts budžeta līdzekļus institūciju infrastruktūrā un attīstībā, pretēji DI būtībai, tiek spēcīnāta institucionālā aprūpe.

DI plānā sākotnēji ietvertie sasniegtie rezultāti līdz 2020. gadam¹²:

- 2100 pilngadīgām personām ar GRT veikts individuālo vajadzību izvērtējums un izstrādāti atbalsta plāni;
- 700 klienti atstājuši valsts sociālās aprūpes centrus (turpmāk – VSAC);
- 2100 pilngadīgām personām ar GRT sniegti sociālie pakalpojumi pašvaldībās;
- klientu vietu skaits VSAC samazinājies par 1000 vietām (2015. g. – 5227);
- slēgtas 3 VSAC filiāles;
- izveidoti jauni sociālie pakalpojumi pašvaldībās;
- sabiedrībā balstīto pakalpojumu īpatsvars pieaudzis no 20 līdz 45%.

2020. gada beigās valsts finansētajos ilgstošās sociālās aprūpes centros dzīvoja 4382 cilvēki ar GRT, pašvaldību finansētajās grupu mājās (dzīvokļos) – 268 cilvēki. Papildus tam 2020. gadā 1003 cilvēki ar GRT saņēma dienas aprūpes centru pakalpojumus, 106 – specializēto darbnīcu pakalpojumus, bet 381 – aprūpi mājās. Kopumā tas nozīmē, ka no sociālos pakalpojumus saņēmušajiem cilvēkiem ar GRT 29% saņēma sabiedrībā balstītus sociālos pakalpojumus, bet 71% – aprūpi ilgstošās aprūpes institūcijā. Tas nozīmē, ka valstī pieejamais sociālo pakalpojumu nodrošinājums neatbilst personu ar GRT vajadzībām un sabiedrībā balstītie pakalpojumi nav pieejami pietiekamā daudzumā. Uzsākot DI projektu īstenošanu, šī proporcija bija 20:80%, bet mērķis līdz 2023. gada beigām tika noteikts 45:55%.¹³

Līdz 2020. gadam, ilgstošās sociālās aprūpes centru iemītniekiem bija ļoti ierobežotas iespējas pārcelties uz sabiedrībā balstītiem mājokļa pakalpojumiem, jo nebija izveidots nepieciešamais sabiedrībā balstīto sociālo pakalpojumu klāsts pašvaldībās, kā arī pašvaldībās trūka brīva dzīvojamā fonda, lai nodrošinātu no institūcijām iznākušos cilvēkus ar dzīvojamu platību. Kopumā, uzsākot DI procesu, bija plānots, ka līdz 2023. gada beigām no valsts sociālās aprūpes institūcijām uz dzīvi sabiedrībā pāries 700 pilngadīgas personas ar GRT.

¹¹ Rīcības plāns deinstitutionalizācijas īstenošanai 2015. – 2020. gadam apstiprināts 2015. gada 15. jūlijā. Pieejams: https://www.lm.gov.lv/sites/lm/files/data_content/ricplans_groz_201710171.pdf

¹² Sasniegtie rezultāti attiecībā uz pilngadīgām personām.

¹³ Labklājības ministrija, Informatīvais ziņojums "Sociālo pakalpojumu attīstības pamatnostādņu 2014.– 2020. gadam īstenošanas gala ietekmes novērtējums", 13.-14.lpp. Pieejams: https://tapportals.mk.gov.lv/legal_acts/a7d57dd0-0473-45a1-8324-c7375afd2b79

Tomēr pāris gadus vēlāk plānotais no institūcijām izgājušo pilngadīgo personu skaits tika samazināts uz 525¹⁴ personām.

DI projektā jau sākotnēji neiesaistījās visas Latvijas pašvaldības, ārpus projekta izlēma palikt Rīgas valstspilsēta, Līvānu novads un Jaunjelgavas novads. Par to, ka DI nepiedalās visas Latvijas pašvaldībās, kritiku Latvijai izteica arī ANO Personu ar invaliditāti tiesību komiteja, kas 2017. gada augustā pieņemtajās noslēguma piezīmēs Latvijai rekomendēja “pastiprināt pašvaldību iesaisti deinstitucionalizācijas stratēģijas ieviešanā, izmantojot informētības paaugstināšanu par personu ar invaliditāti neatkarīgu dzīvi kopienā un nodrošinot pakalpojumu ilgtspējīgu nodrošināšanu”.¹⁵ Tomēr DI projekta īstenošanas gaitā galvenokārt finansiālu apsvērumu dēļ no dalības projektā un attiecīgi no jaunu sabiedrībā balstītu pakalpojumu veidošanas atteicās virkne pašvaldību: Dundagas, Apes, Stopiņu, Riebiņu, Ropažu, Aglonas, Dagdas, Kokneses, Aizkraukles, Carnikavas un Salacgrīvas pašvaldības.¹⁶

DI projekta ietvaros kopumā līdz 2023. gada 31. decembrim sabiedrībā balstītus sociālos pakalpojumus saņēmuši 1617 pilngadīgas personas ar GRT, t.sk. arī 225 personas ar GRT, kuras DI projekta ietvaros bija iznākušas no ilgstošas sociālās aprūpes institūcijām.¹⁷ Saskaņā ar LM 2024. gada aprīļa datiem DI projekta ietvaros izveidoti 49 grupu dzīvokļi ar 573 pakalpojuma vietām.¹⁸ Kopā DI projekta ietvaros institūcijas atstājuši 225 cilvēki ar GRT (pieaugušie).¹⁹

1.4. Sabiedrības attieksme

2015. gadā apstiprinātais Rīcības plāns deinstitucionalizācijas īstenošanai 2015. – 2020. gadam²⁰ paredz virkni informatīvu un izglītojošu pasākumu sabiedrības un speciālistu attieksmes maiņai, lai mazinātu stereotipus par personu ar GRT bīstamību un nespēju dzīvot ārpus institūcijām. Tas nozīmē, ka gan speciālistiem, gan plašākai sabiedrībai būtu labi jāizprot ne tikai DI jēdziens un pamatprincipi, bet arī aktīvi jāiesaistās pasākumos, kas veicina izpratnes un attieksmes maiņu.

¹⁴ Grozījumi Ministru kabineta 2015. gada 16. jūnija noteikumos Nr. 313 “Darbības programmas “Izaugsme un nodarbinātība” 9.2.2. specifiskā atbalsta mērķa “Palielināt kvalitatīvu institucionālai aprūpei alternatīvu sociālo pakalpojumu dzīvesvietā un ģimeniskai videi pietuvinātu pakalpojumu pieejamību personām ar invaliditāti un bērniem” 9.2.2.1. pasākuma “Deinstitucionalizācija” īstenošanas noteikumi, MK noteikumi Nr. 633, Rīga, 11.10.2022. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/336380-grozijumi-ministru-kabineta-2015-gada-16-junija-noteikumos-nr-313-darbibas-programmas-izaugsme-un-nodarbinatiba-9-2-2-specifisk...>

¹⁵ UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities. Concluding Observations in relation to the initial report of Latvia. No. CRPD/C/LVA/CO/1. 31 August 2017, para. 20-21. Pieejams: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=CRPD%2fC%2fLVA%2fCO%2f1&Lang=en

¹⁶ Labklājības ministrijas apkopotie dati uz 31.03.2024., <https://www.lm.gov.lv/lv/media/26058/download?attachment>

¹⁷ Labklājības ministrijas veiktais apkopojums, pamatojoties uz plānošanas reģionu sniegtajiem datiem, saņemts e-pastā 21.03.2024.

¹⁸ LM infografika, <https://www.lm.gov.lv/lv/aktualitates-5>

¹⁹ Labklājības ministrijas veiktais apkopojums, pamatojoties uz plānošanas reģionu sniegtajiem datiem, saņemts e-pastā 21.03.2024.

²⁰ Rīcības plāns deinstitucionalizācijas īstenošanai 2015. – 2020. gadam. Apstiprināts ar Labklājības ministra 2015. gada 15. jūlija rīkojumu Nr. 63, 18 – 21. lpp. Pieejams: [ricplans_groz_201710171.pdf](https://www.lm.gov.lv/ta/id/336380-ricibas-plans-deinstitucionalizacijas-istenošanai-2015-2020-gadam) (lm.gov.lv)

1.4.1. Sabiedriskās domas aptaujas “Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu”

Projekta ietvaros Labklājības ministrija trīs reizes ir pasūtījusi sabiedriskās domas aptauju “Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu”. Iedzīvotāju aptauja notika 2018., 2022. un 2023. gadā un var secināt, ka šo gadu laikā notikušas ievērojamas izmaiņas gan sabiedrības vispārējā informētībā, gan gatavībā pieņemt personas ar GRT.

Saskaņā ar 2018. gadā veiktās sabiedriskās domas aptaujas²¹ rezultātiem, tikai 17% Latvijas iedzīvotāju izprata DI jēdzienu un izpratne par to arī 2022. gada aptaujas²² rezultātos ir saglabājusies nemainīgi zema. Tāpat mazāk nekā puse (45%) respondentu bija dzirdējuši par pasākumiem, kas veltīti tam, lai cilvēki ar GRT varētu dzīvot patstāvīgi ārpus aprūpes institūcijas. Savukārt 2022. gadā iegūtie dati liecina, ka sabiedrības informētība par atbalsta pasākumiem dzīvei pēc institūcijas ir paaugstinājusies par deviņiem procentiem, un nu jau 54% respondentu apstiprināja, ka ir informēti par atbalsta pasākumiem patstāvīgai dzīvei. Tomēr 2023. gada aptaujā (pētījums publicēts 2024. gadā)²³ cilvēku skaits, kuri ir informēti, bija krietni samazinājies, tie bija vairs tikai 40%.

Pirmreizējās aptaujas dati liecina, ka iedzīvotāji uzskata, ka cilvēkiem ar GRT ļoti bieži nākas saskarties ar negatīvu attieksmi (bailes, nepatika, vēlme izvairīties no citiem) savu veselības problēmu dēļ. Tā uzskatīja gandrīz puse (47%) aptaujāto Latvijas iedzīvotāju un 73% no tiem respondentiem, kuru ģimenēs ir kāda persona ar GRT. Aptauju atkārtojot četrus gadus vēlāk, par septiņiem procentiem (54%) bija audzis to personu skaits, kuri uzskata, ka ar negatīvu attieksmi personas ar veselības traucējumiem saskaras bieži, un mazinājies to vidū, kuru ģimenēs ir persona ar GRT – 69%. Arī 2023. gadā ir pieaudzis to skaits, kuri uzskata, ka personas ar negatīvu attieksmi saskaras ļoti bieži – 61%.

Saskaņā ar Gordona Olporta (*Gordon Alport*) starpgrupu kontaktu hipotēzi kontaktēšanās ar citas grupas pārstāvjiem var mazināt aizspriedumus, atklājot līdzības uzskatos un vērtībās, kā arī veicinot pozitīvu attieksmi vienam pret otru. Lai arī sākotnēji šī hipotēze tika izvirzīta attiecībā uz etniskajām grupām, pētījumi ir pierādījuši, ka tā ir attiecināma arī uz citām sociāli atstumtām grupām, t.sk. uz cilvēkiem ar GRT.²⁴ Saskaņā ar aptauju rezultātiem laikā no 2018. līdz 2023. gadam ir krietni audzis to iedzīvotāju īpatsvars, kuri ir saskārušies ar personām ar GRT – ja 2018. gadā tie bija 51%, tad 2022. gadā tie bija 67% iedzīvotāju, bet 2023. gadā – 72%.

²¹ Latvijas Fakti. Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu. Sabiedriskās domas izvērtējums. 2018. Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/19508/download?attachment>

²² Latvijas Fakti. Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu. Sabiedriskās domas izvērtējums. 2022. Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/19369/download?attachment>

²³ Kantar. Iedzīvotāju informētība un izpratne par deinstitutionalizācijas procesu. Sabiedriskās domas izvērtējums. 2024. Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/25740/download?attachment>

²⁴ Baltijas Sociālo zinātņu institūts. Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija. 2004. Pieejams: https://cilvektiesibas.org.lv/site/record/docs/2012/02/06/Tolerance_LV.pdf

DI ir vērsta uz neatkarīgas dzīves veicināšanu un sabiedrības radīto šķēršļu mazināšanu cilvēku ar invaliditāti pašnoteikšanās, līdzdalības un iekļaušanas iespējām. Tā ietver pakalpojumu sistēmas izveidi, kas sniedz personai nepieciešamo atbalstu, lai tā spētu dzīvot mājās vai ģimeniskā vidē. Vērtējot sabiedrības attieksmi pret cilvēku ar GRT iekļaušanu sabiedrībā, jāsecina, ka saskaņā ar aptaujas datiem tā ir visnotaļ atbalstoša. Proti, cilvēku ar GRT dzīvi ārpus aprūpes institūcijām 2023. gadā pilnībā vai drīzāk atbalsta krietni vairāk nekā divas trešdaļas (75%) aptaujāto Latvijas iedzīvotāju. Tomēr notikumi Ādažos, Ogrē un Daugavpilī, kad iedzīvotāji aktīvi iestājās pret dienas centra būvniecību pilsētas centrā²⁵ un personu ar GRT izmitināšanu īpaši pielāgotos dzīvokļos daudzdzīvokļu mājās²⁶, liecina, ka sabiedrības izpratnes un tolerances līmenis brīžos, kad tas skar cilvēkus personīgi, ir ļoti zems.

Lai arī 82% (2023. gada dati) respondentu piekrīt, ka labākā terapija personām ar GRT ir būt daļai no sabiedrības, dzīvot un strādāt tāpat kā citiem, salīdzinoši liels skaits Latvijas iedzīvotāju (62%) uzskata, ka ir svarīgi pasargāt sabiedrību no psihiski slimiem cilvēkiem. Šo divējādo nostāju precīzi ilustrē notikumi Ogrē 2021. gada ziemā – 5. februārī novada dome saņēma 185 Ogres iedzīvotāju parakstītu vēstuli, kurā bija pieprasīts grupu mājas izveidi pārcelt no plānotās adreses pilsētas centrā uz bijušās sanatorijas vai Ogres tehnikuma ēkām. Lai arī vēstules autori savu nostāju pret jaunbūvi pamatoja ar nepieciešamību saudzēt vidi un vēlmi atjaunot kultūrvēsturisko mantojumu, kā arī ar vēlmi veicināt personu ar GRT rehabilitācijas procesu, paustā argumentācija tomēr liecina par sabiedrības bailēm un aizspriedumiem pret personām ar GRT. Tā, pamatojoties uz rūpēm par bērnu ar kustību traucējumiem drošību, vēstules autors pieprasīja “sociālo centru (grupu dzīvokļus) pieaugušajiem ar garīgās veselības traucējumiem izvietot šķirti no bērnu rehabilitācijas centra, izvēloties šim objektam piemērotu vietu”.²⁷

Lielākā daļa aptaujāto Latvijas iedzīvotāju apgalvoja, ka viņiem neradītu problēmas dzīvot kopā vai uzturēt attiecības ar tuvu cilvēku, kuram būtu GRT: ja pirmajā aptaujā jau 66% aptaujāto piekrita, ka dzīvotu kopā ar cilvēku ar garīga rakstura traucējumiem, ja tas būtu viņa ģimenes loceklis, tad piecus gadus vēlāk tie jau bija 90% iedzīvotāju. Arī to respondentu skaits, kuri atzina, ka turpinātu attiecības ar draugu, kuram radušās garīgās veselības problēmas ir pieaudzis – no 70 līdz 86%. Savukārt zemāks ir to Latvijas iedzīvotāju skaits, kuri būtu gatavi dzīvot vienā mājā (53% 2018. gadā, 77% 2022. gadā, un 79% 2023. gadā) vai strādāt (attiecīgi 42, 69 un 74%) kopā ar cilvēku, kuram ir GRT.

Kopumā šajās aptaujās sabiedrības atvērtības pieaugums tiešām ir novērojams, tomēr kā jau aprakstīts augstāk, situācijās, kad personas ar GRT skar iedzīvotājus personiski, vēl arvien ir vērojama neizpratne, kas nereti robežojas ar neiecietību.

²⁵ Kārlis Roķis, Zanda Ozola-Balode. ASV eksperte: skandāls ap Ādažu dienas centru izgaismo problēmas sabiedrībā. 31.03.2018. Pieejams:

<https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/asv-eksperte-skandals-ap-adazu-dienas-centru-izgaismo-problemas-sabiedriba.a268431/>

²⁶ Križos neizmitinās cilvēkus ar garīga rakstura traucējumiem. 21.11.2019.

Pieejams: <https://www.daugavpils.lv/pilseta/par-daugavpili/pilsetas-zinas/krizos-neizmitinas-cilvekus-ar-gariga-rakstura-traucejumiem>

²⁷ Ģirts Zvirbulis. Ogrē iebilst pret dzīvokļu būvniecību “mūžīgajiem bērniem”. 04.03.2021.

Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/ogre-iebilst-pret-dzivoklu-buvniecibu-muzigajiem-berniem.a395401/>

1.4.2. Pētījums “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums”

Šobrīd, kad Latvijā tiek veidoti jauni sabiedrībā balstīti pakalpojumi, palīdzot personām ar invaliditāti nodrošināt pilnvērtīgu dzīvi sabiedrībā, dažādām pašvaldības iestādēm, pakalpojumu sniedzējiem un darba devējiem ir aizvien lielāka saskarsme arī ar personām ar GRT. 2020. gadā veiktā pētījuma “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums” rezultāti liecina, ka pašu personu ar invaliditāti vērtējumā sabiedrības un dažādu pakalpojumu sniedzēju attieksme pret personām ar invaliditāti biežāk ir neitrāla (piemēram, pārdevēji veikalos – 60%; valsts un pašvaldību iestādēs – 53%; apkārtējā sabiedrība – 52%, veselības aprūpes iestādēs – 47%, banku darbinieki – 46%). Tomēr trīs jomās – saskarsme ar izglītības iestādēm, saskarsme ar darba devējiem un saskarsme ar apkārtējo sabiedrību – vērojams salīdzinoši augsts diskriminējošs attieksmes vērtējuma īpatsvars (attiecīgi, 32% saskarsmē ar darba devējiem, 26% – izglītības iestādēs; 24% – apkārtējā sabiedrībā).²⁸

Vērtējot izmaiņas personu ar invaliditāti dzīves kvalitātē (salīdzinot ar 2015. gadu), visbiežāk atzīmēta situācijas uzlabošanās attiecībā uz tehnisko palīgīdzekļu pieejamību (22%), veselības aprūpi (17%), sporta centru un pasākumu pieejamību (16%), sociālās rehabilitācijas pakalpojumu pieejamību, kas ietver individuālo sociālo darbu ar klientu, specializēto darbnīcu, krīzes centru un dienas aprūpes centru pakalpojumus (15%) un asistenta pakalpojumu pieejamību (15%). Tomēr uzlabojumus pieejai atbalstam patstāvīgai dzīvei sabiedrībā atzīmējuši tikai 5% aptaujāto (vienlaikus jānorāda, ka 48% respondentu šādus atbalsta pasākumus nav izmantojuši).

Vērtējot informācijas pieejamību personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem, secināts, ka tā par dažāda veida pakalpojumiem, piemēram, valsts un pašvaldības iestāžu, kā arī sociālo darbinieku palīdzību, asistentu un palīgu pakalpojumiem, izglītības iespējām vai īpašām darba vietām personām ar invaliditāti tiek vērtēta kā “grūti pieejama”.

Sabiedrības viedoklis par personu ar invaliditāti vēlamo līdzdalības līmeni sabiedrības dzīvē ir atkarīgs no tā, vai traucējums ir garīga rakstura (psihiskas saslimšanas vai intelektuālās attīstības traucējumi) vai fiziska rakstura ierobežojumi (kustību traucējumi, redzes un dzirdes traucējumi, vai cita veida ilgstoši veselības traucējumi). Tikai neliels skaits respondentu uzskata, ka personām ar psihiskām saslimšanām (13%) un personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem (19%) būtu jāpiedalās sabiedrības dzīvē pilnā mērā. Lielākā daļa Latvijas iedzīvotāji piekrīt viedoklim, ka līdzdalības līmenim jābūt ierobežotam (attiecīgi – 53%, runājot par personām ar psihiskām saslimšanām un 56% – par personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem). Tomēr salīdzinoši augsts ir arī to respondentu īpatsvars, kas uzskata, ka personām ar psihiskām saslimšanām (28%) un personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem (21%) sabiedrības dzīvē nav jāpiedalās vispār.

²⁸ Nodibinājums “Baltic Institute of Social Sciences”. “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums”. Gala ziņojums. 2020. Pieejams: <https://ppdb.mk.gov.lv/datubaze/petijums-apvienoto-naciju-organizacijas-konvencijas-par-personu-ar-invaliditati-tiesibam-ieviesanas-izvertejums/>

Aplūkojot sociālās distancē rādītājus, ja persona ar invaliditāti (dažādiem funkcionāliem traucējumiem) dzīvotu kaimiņos, vislielākā pretestība ir pret personām ar GRT: 50% respondentu drīzāk izjustu vai izjustu traucējumus, ja kaimiņos dzīvotu cilvēki ar psihiskām saslimšanām, savukārt, 33%, ja kaimiņos dzīvotu cilvēki ar intelektuālās attīstības traucējumiem. Vēl augstāka sociālā distancē vērojama jautājumā par personām ar GRT vienā darba vietā vai vienā mācību iestādē: traucējumu izjustu vai drīzāk izjustu 63% respondentu, strādājot vai mācoties kopā ar personām ar psihiskām saslimšanām, un 55% Latvijas iedzīvotāju, strādājot vai mācoties kopā ar personām ar cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem. Visbiežāk aptaujātie norādīja, ka diskomfortu varētu radīt situācija, ja persona ar invaliditāti uzvestos neadekvāti, piemēram, būtu iespējama agresīva uzvedība, rastos saskarsmes problēmas vai ierobežotas iespējas strādāt komandā (57%). Nākamais biežāk minētais traucējuma iemesls ir tas, ka personas ar invaliditāti var apdraudēt sevi, piemēram, ka ir iespējama slimības saasināšanās vai augstāks negadījumu risks (47%). Tomēr 43% Latvijas iedzīvotāju atzīst, ka viņi vienkārši justos neērti.

1.4.3. SKDS Latvijas iedzīvotāju aptauja (veikta pēc domnīcas Providus pasūtījuma)

Vienkāršākais veids kā mērīt sabiedrības tolerances līmeni ir uzdotot trīs standarta jautājumus, kas ir cieši saistīti ar ikviena cilvēka ikdienu. Proti, cilvēkiem tiek lūgts atbildēt ar ko viņi nevēlētos (1) dzīvot kaimiņos, (2) strādāt vienā kolektīvā un (3) veidot kopīgu ģimeni. Domnīcas "Providus" pasūtītā aptauja apliecina jau iepriekš veiktu pētījumu datus²⁹, kas, pirmkārt, apstiprina sabiedrības negatīvo attieksmi pret cilvēkiem ar GRT, un, otrkārt, norāda uz būtisku atšķirību sabiedrības attieksmē pret dažādām cilvēku ar invaliditāti grupām. Tā 26.9% Latvijas iedzīvotāju nevēlētos dzīvot kaimiņos cilvēkiem ar garīga rakstura invaliditāti (attiecībā uz cilvēkiem ar fiziska rakstura invaliditāti rādītājs bija 5.6 reizes mazāks – 4.8%), 29.3% nevēlētos ar šiem cilvēkiem strādāt vienā kolektīvā (attiecīgi cilvēku ar fizisku invaliditāti gadījumā – 6%), savukārt, 47.2% negribētu, lai izveidotos kopīga ģimene (cilvēku ar fiziska rakstura invaliditāti gadījumā – 17.6%).

²⁹ SIA "Safege Baltija", SIA "Comperio" un SIA "Prospero" (2017), Izpētes ziņojums par pašreizējo sabiedrības izpratnes un informētības līmeni un efektīvākajiem informācijas sniegšanas mehānismiem. Pieejams: <https://ppdb.mk.gov.lv/datubaze/izpetes-zinojums-par-pasreizejo-sabiedrības-izpratnes-un-informētības-līmeni-un-efektīvākajiem-informācijas-sniegšanas-mehānismiem-2/>

2. PATSTĀVĪGA DZĪVE SABIEDRĪBĀ – STARPTAUTISKIE STANDARTI

2.1. ANO Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām (turpmāk – ANO Konvencijas)³⁰ 19. pants nosaka, ka šīs konvencijas dalībvalstis atzīst, ka visām personām ar invaliditāti ir vienlīdzīgas tiesības dzīvot sabiedrībā ar tādu pašu izvēles brīvību kā citiem cilvēkiem, un veic efektīvus un atbilstošus pasākumus, lai atvieglotu personām ar invaliditāti šo tiesību izmantošanu un pilnīgu iekļaušanos un līdzdalību sabiedrības dzīvē, tostarp nodrošinot, ka:

- a) personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem ir iespējas izvēlēties dzīvesvietu un to, kur un ar ko tās dzīvo, un ka tām neliek dzīvot kādos noteiktos apstākļos;
- b) personām ar invaliditāti ir pieejami dažādi mājās un dzīvesvietā sniegtie pakalpojumi un citi sociālā atbalsta pasākumi, tostarp personīgā palīdzība, kas nepieciešama, lai dzīvotu un iekļautos sabiedrībā un lai nepieļautu izolēšanu vai nošķiršanu no sabiedrības;
- c) plašai sabiedrībai paredzētie sociālie pakalpojumi un objekti ir vienlīdz pieejami arī personām ar invaliditāti un atbilst to vajadzībām.

Konvencijas 19. pants paplašina visām personām ar invaliditāti tiesības dzīvot neatkarīgi un būt iekļautām sabiedrībā, neatkarīgi no viņu intelektuālajām spējām, patstāvīgās funkcionēšanas spējām un atbalsta vajadzībām.

Saskaņā ar ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas Vispārējo komentāru Nr. 5 (2017) par neatkarīgu dzīvi un iekļaušanu sabiedrībā³¹, *neatkarīga dzīve* nozīmē to, ka personai ar invaliditāti ir viss nepieciešamais, lai tā varētu izdarīt izvēli un kontrolēt savu dzīvi, kā arī pieņemt lēmumus par savu dzīvi, tostarp attiecībā uz dzīvesvietu, dienas kārtību, ieradumiem, personīgām attiecībām un citām ar personisko patstāvību un pašnoteikšanos saistītām lietām. Tā ir būtiska indivīda patstāvības un brīvības daļa, kas nebūt nenozīmē dzīvi vienatnē vai izolēti, un ko nevajadzētu interpretēt tikai kā spēju pašam veikt ikdienas darbības. Neatkarīga dzīve būtu jāuzskata par izvēles un kontroles brīvību, ievērojot Konvencijas 3. panta a) punktā minēto cilvēkam piemītošo cieņu un personīgo patstāvību.

Neatkarība, kas izpaužas kā personīgā patstāvība, ietver to, ka personai ar invaliditāti netiek liegta iespēja izvēlēties un kontrolēt savu dzīvesveidu, dzīves un sadzīves apstākļus un ikdienas darbības.

Tas nozīmē:

- izdarīt izvēli par to, ko persona vēlas,
- saņemt atbalstu, lai īstenotu šīs izvēles darbībā,
- nodrošināt pieeju nepieciešamajiem sociālajiem pakalpojumiem.

³⁰ ANO Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām, 19. pants. Pieejama: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630>

³¹ ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas Vispārējais komentārs Nr. 5 (2017) par neatkarīgu dzīvi un iekļaušanu sabiedrībā, Valsts valodas centra tulkojums. Pieejams: <https://www.vvc.gov.lv/lv/starptautiskie-tiesibu-akti/un-committee-rights-persons-disabilities-general-comment-no-5-2017-living-independently-and-being-included-community>

ANO Personu ar invaliditāti tiesību komiteja Vispārējā komentāra Nr. 5 (2017) par neatkarīgu dzīvi un iekļaušanu sabiedrībā uzsver: "Ne lielas institūcijas, kurās mitinās vairāk nekā 100 iedzīvotāju, ne mazākas grupu mājas ar pieciem līdz astoņiem iedzīvotājiem, pat ne atsevišķas mājas nevar dēvēt par neatkarīgai dzīvei atbilstošiem apstākļiem, ja tām raksturīgi citi institūciju vai institucionalizāciju definējoši elementi. Lai gan institucionalizētu institūciju lielums, nosaukums un veids var atšķirties, tām raksturīgi konkrēti definējoši elementi, piemēram, asistentu obligāta dalīšana ar citiem un nekāda vai ierobežota ietekme attiecībā uz palīdzības sniedzēju izvēli; izolācija un nošķiršanās no patstāvīgas dzīves sabiedrībā; nespēja kontrolēt savus ikdienas lēmumus; izvēles trūkums attiecībā uz personu, ar kuru dzīvot kopā; stingra dienas kārtība, neraugoties uz personas gribu un vēlmēm; identiski pasākumi vienā un tajā pašā vietā, kas paredzēti noteiktai vadībai pakļautu personu grupai; aizbildnības pieeja attiecībā uz pakalpojumu sniegšanu; sadzīves apstākļu uzraudzība; un parasti nesamērīgums attiecībā uz vienā un tajā pašā vidē dzīvojošo personu ar invaliditāti skaitu. Institūcijās personām ar invaliditāti var būt zināma izvēles un kontroles iespēja, tomēr tā attiecas uz konkrētām dzīves jomām, turklāt nemazina iestādes nošķirošo būtību."³²

Līdz ar to ANO Konvencijas dalībvalstis tiek mudinātas īstenot DI, nodrošinot pāreju no institucionālām struktūrām uz sistēmu, kas personai ar invaliditāti nodrošina pašnoteikšanos, paškontroli un sociālo līdzdalību, un kur pakalpojumus kopienā sniedz saskaņā ar personas individuālo gribu un vēlmēm. Vienlaikus institūcijas slēgšana vien neatkarīgi no tās lieluma un iedzīvotāju pārvietošana DI programmu ietvaros uz dzīvi sabiedrībā nav pietiekams risinājums. Šādas reformas ir jāpapildina ar vispārējiem pakalpojumiem un sabiedrības izpratnes vairošanas programmām.

Daudziem cilvēkiem ar invaliditāti dažādu individualizētu atbalsta pakalpojumu pieejamība ir priekšnoteikums neatkarīgai dzīvei sabiedrībā. Kā norādīts Vispārējā komentārā par neatkarīgu dzīvi un iekļaušanu sabiedrībā, personām ar invaliditāti ir tiesības izvēlēties pakalpojumus un pakalpojumu sniedzējus atbilstoši savām individuālajām prasībām un personīgajām vēlmēm, un individualizētajam atbalstam vajadzētu būt pietiekami elastīgam, lai to varētu pielāgot "lietotāju" vajadzībām, nevis otrādi. Līdz ar to, visi atbalsta pakalpojumi ir jāizstrādā tā, lai atbalstītu dzīvi sabiedrībā, kā arī novērstu izolāciju un nošķiršanos no citiem, un šiem pasākumiem ir jābūt faktiski piemērotiem šiem mērķiem.

Gan Eiropas Savienības Pamattiesību aģentūra, kas ir izveidojusi detalizētus indikatorus, lai novērtētu ANO Konvencijas 19. panta īstenošanas progresu, gan arī Eiropas Pado-
mes Cilvēktiesību komisārs ir detalizēti izskaidrojis ANO Konvencijas 19. pantu, un definējis no tās izrietošos pieturas punktus, pēc kuriem izvērtēt vai reģionā tiek ievērotas cilvēka tiesības uz dzīvi sabiedrībā.

Piemēram, ieteicams:

1. izpētīt, kā pieaugušie bez invaliditātes dzīvo konkrētajā reģionā – piemēram, cik cilvēku, kas nav vienas ģimenes locekļi, dzīvo vienā mājoklī, vai cilvēki kopumā dodas uz darbu ārpus savām mājām katru dienu, u.c.;
2. izvērtēt vispārējo pakalpojumu pieejamību – piemēram, vai ārstniecības vai izklaides pakalpojumi ir pieejami turpat, kur cilvēkiem bez invaliditātes, nevis tiek saņemti kopā ar pārējiem (grupu) mājokļa iedzīvotājiem mājvietā;

³² Turpat.

3. izvērtēt individuālo pakalpojumu pieejamību – kādi pakalpojumi ir pieejami, kādā apjomā, cik viegli ir tos saņemt, vai to saņemšanā starp dažādām grupām valda vienlīdzība, u.tml.;
4. izvērtēt, vai personām ar invaliditāti ir pieejamas tiesas un tiesiskums saistībā ar dzīvi sabiedrībā;
5. noskaidrot, vai personām ar invaliditāti ir izvēle un pilna kontrole pār to, kādi pakalpojumi un kādā veidā tiek saņemti. Piemēram, vai cilvēks brīvi var izvēlēties, kurš cilvēks sniedz pakalpojumu, kādas aktivitātes tiek veiktas un kādi individuāli pielāgojumi ir nepieciešami;
6. izvērtēt, vai netiek ierobežotas iespējas dzīvot sabiedrībā – šeit var pētīt tendences – vai personu ar invaliditāti segregācija pieaug vai mazinās? Vai palielinās vai samazinās to personu skaits, kuri dzīvo institūcijās? Cik cilvēku dzīvo kopā atsevišķās vietās, kuras tiek prezentētas kā dzīve sabiedrībā³³?
7. izpētīt – kas un kādā veidā izlemj, vai cilvēks dzīvo institūcijā, un vai to pašai personai ir iespējams apstrīdēt?
8. izpētīt, vai ir pakalpojumu izvēles iespējas? Vai ir dažādas institūcijas/organizācijas, kas tās piedāvā?
9. izpētīt, vai valsts atbalsts ir lielāks sabiedrībā balstītiem pakalpojumiem vai institūcijām? Kā notiek finansējuma piesaistīšana pakalpojumiem? Sabiedrībā balstītu pakalpojumu attīstība – vai samaksa pakalpojumu sniedzējiem ļauj nodrošināt augstas kvalitātes un gana elastīgus pakalpojumus?
10. izpētīt, vai valsts ir atzinusi, ka visiem cilvēkiem ir tiesības dzīvot sabiedrībā, un pierādījusi to ar darbiem? Vai ir ieviests atbilstošs tiesiskais regulējums, piemēram, vai institucionalizācija ir aizliegta, vai ir noteikts, ka tikai pats indivīds var pieņemt lēmumu dzīvot noslēgtā vidē, kas nebūtu aprakstāma kā dzīve sabiedrībā?³⁴

EP Cilvēktiesību komisāra ziņojums arī uzsver: “19. pantā ir ietverti trīs pamatelementi: iespēja izvēlēties ((a) punktā), individualizēts atbalsts ((b) punktā) un plašai sabiedrībai paredzēto pakalpojumu pieejamība personām ar invaliditāti ((c) punktā). Tādā sabiedrībā, kurā pilnībā tiek ievērotas tiesības dzīvot sabiedrībā, tiek īstenoti visi trīs komponenti. Vispārējie pakalpojumi aizvien tiek padarīti vēl pieejamāki visiem cilvēkiem, un individualizēts atbalsts palīdz nodrošināt to, ka tiek iesaistīts pilnīgi ikviens, vienlaikus dodot maksimālu iespēju izvēlēties no piedāvāto pakalpojumu klāsta un veida, kādā tie tiek sniegti.”³⁵

³³ Cilvēktiesību komisārs šajā ziņojumā norāda, ka optimālais pieaugušo skaits, kuri dzīvo kopā būtu 4, kas nodrošina gana individualizētu pieeju, un palīdz pret iespēju, ka cilvēki tiks uztveri kā atsevišķa grupa no sabiedrības.

³⁴ The right of people with disabilities to live independently and be included in the community. (Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights.) Council of Europe Publishing, 2012, pieejams: <https://rm.coe.int/the-right-of-people-with-disabilities-to-live-independently-and-be-inc/16806da8a9>. Ziņojums latviešu valodā pieejams: <https://zelda.org.lv/aktualitates/eiropas-padomes-cilvektiesibu-komisars-tomass-hammarbergs-aicina-dalibvalstis-atzit-personu-ar-invaliditati-tiesibas-uz-neatkarigu-dzivi-un-ieklausanu-sabiedriba>.

³⁵ Turpat.

3. CILVĒKU PIEREDZE, DZĪVOJOT SABIEDRĪBĀ

Mēs ilgstoši esam veidojuši sociālos pakalpojumus, kuri nevis pielāgojas cilvēka individuālajām vajadzībām, bet gan prasa cilvēka pielāgošanos pakalpojumam – piemēram, mēs piedāvājam vienu un to pašu pieeju gan personai, kurai ir intelektuālās attīstības traucējumi no dzimšanas, gan tiem, kuriem ir attīstījusies psihiska saslimšana jau vēlāk dzīvē; gan jaunam puisim, kurš vēlas iemācīties lasīt, gan kundzei labākajos gados, kurai nepieciešams atbalsts dzīvokļa labiekārtošanā. DI procesa ietvaros pašvaldībām bija iespēja veidot jaunus inovatīvus sabiedrībā balstītus pakalpojumus, izmantojot individualizētu pieeju. Lai noskaidrotu, kā Latvijā ir izdevies personu ar GRT iekļaušanās process sabiedrībā, RC “ZELDA” veica 30 padziļinātas intervijas ar personām, kuras ir ilgstoši bijušas sociālās aprūpes institūcijā (turpmāk – SAC) un saņēma DI projekta piedāvātos atbalsta pakalpojumus, pārceļoties no institūcijām.

Respondenti:

- 18 vīrieši, 12 sievietes;
- Vecumā no 20 līdz 68 gadiem: no 20–30 gadiem – 4 personas; no 31–40 gadiem – 8 personas; no 41–50 gadiem – 14 personas; 51+ gadu vecuma grupā – 4 personas;
- 26 cilvēki no septiņiem grupu dzīvokļiem, trīs cilvēki dzīvo cita tipa pašvaldības (daļēji) nodrošinātā dzīvesvietā, viens cilvēks pilnībā uzsācis patstāvīgu dzīvi;
- 12 respondenti intervijas laikā bija darba attiecībās, divas strādāja neoficiāli;
- 3 respondenti mācījās;
- 11 no respondentiem ir vismaz daļēji uzauguši ārpus ģimenes aprūpes institūcijās. Lielākā daļa šo respondentu uzreiz pēc pilngadības sasniegšanas kļuva par pensionātu klientiem, un tikai vienā gadījumā, personai uzreiz pēc pilngadības sasniegšanas tika piedāvāts saņemt grupu dzīvokļa pakalpojumu.
- Lai arī ne visi labprāt stāstīja par savu iepriekšējo pieredzi, tomēr kopumā redzams, ka respondentu vidū pavadītais laiks ilgstošas aprūpes institūcijās bijis dažāds – sākot no viena gada līdz pat visam mūžam, pirms grupu dzīvokļa pakalpojuma saņemšanas.

Katram no viņiem ir kāds sapnis vai mērķis, kā ikvienam no mums, un tikai dzīve sabiedrībā ir tā, kur šos sapņus iespējams piepildīt, atšķirībā no dzīves institūcijā, kur cilvēkam tiek noteikts, cikos iet gulēt un mosties, ko ēst, kā pavadīt savu brīvo laiku. Šeit dažas no atbildēm par respondentu nākotnes sapņiem, vēlmēm un iecerēm:

“Gribu satīties ar ģimeni, ar bērniem. [...] Dzīvot savā mājā.”

“[Vēlos] apceļot Latviju.”

“Es gribētu normālu, stabilu darbu atrast. Un normālu dzīvokli.”

“Aizbraukt uz Japānu.”

“Gribētu kaut kur aizbraukt, arī uz jūru.”

“Īrēt dzīvokli.”

“Mans sapnis ir mūzika.”

“Kaut ko ar astronomiju saistītu...”

“Pie drauga dzīvot kopā.”

“Tikt vaļā no kredīta.”

“[...] netālu no Siguldas ir Aerodiums. To izmēģināt.”

“Sapnis – tas būtu savs dzīvoklis, mašīnas tiesības.”

“Lai mani tā kā novērtē.”

“Nezinu.”

“Es gribu jau no 15 gadiem uz estrādes skatuves uzkāpt, tāpēc es aizgāju mūziku mācīties. Gribētu stāvēt un dziedāt.”

“Sapnis man ir tāds, ka es gribu kārtīgi strādāt un kārtīgu dzīvi savu.”

“Ar mašīnu braukt – tiesības nolikt. [...] Man vislabāk mašīnu, kas ar automātisko ātrumkārbu un tikai 2 pedāļi.”

“Es gribētu iemācīties ar riteni braukt!”

“Es gribētu ar to youtubi, internetu darboties.”

“Līdz mūža beigām, lai tik darbs ir.”

“Iziet pilnīgi patstāvīgi ārā, kā arī izveidot ģimeni ar bērniem.”

“Aizbraukt uz Ventspili. Redzēt visu Ventspili. [...] Un gribu lidot ar lidmašīnu, jo nekad neesmu lidojusi.”

“Es dzīvē gribētu labas lietas izdarīt.”

3.1. Sagatavošanās izešanai no institūcijas

Cilvēkiem, izejot no institūcijas, ir dažāda iepriekšējās dzīves pieredze – daži nekad nav dzīvojuši ārpus institūciju vides, bet citi institūcijā ir pavadījuši ļoti nelielu savu dzīves daļu (piemēram, garīga rakstura traucējumi iegūti vēlākā dzīves posmā, un institūcijā cilvēks ir nonācis pēc ārstēšanās stacionārā).

Sagatavotība patstāvīgai dzīvei sabiedrībā pēc ilgstošas uzturēšanās sociālās aprūpes centrā (turpmāk – SAC) pārsvarā ir atkarīga no tā, cik daudz ir gatavi darīt aprūpes iestādes darbinieki, vadot nodarbības tiem SAC iemītniekiem, kuri bija izvērtēti kā piemēroti dzīvei sabiedrībā. Uz to norādīja arī Tukuma novada Sociālā dienesta pārstāve fokusa grupas diskusijā 18.02.2022.: “Svarīgi, cik ieinteresēti darbojas SAC darbinieki, lai sagatavotu cilvēku.” Kāda fokusa grupas dalībiece vēl papildināja: “Ir gadījumi, kad smags klients tiek it kā sagatavots patstāvīgai dzīvei, iemests grupu dzīvoklī un no viņa prasa prasmes, kuras nekad nav iemācītas. Prasa tādas lietas, kas nekad nav mācētas, un it kā visu laiku būtu dzīvojis patstāvīgi. Mums bija jārisina viens smags gadījums: psihiatrs uzraksta, ka cilvēks tomēr nevar dzīvot sabiedrībā, bet SAC negrib ņemt atpakaļ, jo priecīgi, ka tikuši vaļā. Cilvēks nonāca psihiatriskajā slimnīcā un nomira. Nevar tā darīt, ka cilvēks uzraksta, ka grib nākt ārā, viņam visu uzraksta, sakārto kā vajag un izlaiž ārā. Ir jābūt pamatzināšanām un prasmēm kā strādāt ar šiem cilvēkiem. [...] Svarīgi, lai iesaistītās puses izprastu vajadzības un prastu brīdīt, kad nepieciešams,

sniegt nepieciešamo atbalstu.”³⁶ Tāpat diskusiju dalībnieki komentēja situāciju kopumā: “Sākotnēji, pirms cilvēks iznāca no SAC, nebijām tikušies ar cilvēku, atnāca un te nu viņš bija. Ienākumu nav, kamēr sakārto pabalstu lietas, piešķir sociālo palīdzību un sociālo dzīvokli. Pieredze laba, bet smaga. Vēlāk jau tika piesaistīta atbalsta persona. Tikās ar atbalsta personu vai sociālo darbinieku, kamēr bija institūcijā. Atbrauca uz grupu dzīvokli, apskatījās un iepazīnās. Pirmajai tikšanās reizei būtu jābūt pāris mēnešu pirms iznākšanas ārā no SAC – lai reāli redz savu jauno dzīvesvietu, pārrunājam visus jautājumus. Galvenais veidot sadarbību starp institūciju, pašvaldību un pašu personu. Svarīgi, cik ieinteresēti darbojas SAC darbinieki, lai sagatavotu cilvēku. Cik daudz mēs ieguldām tajā laikā, kad cilvēks nāk ārā. Šobrīd SAC laicīgi raksta vēstules, informē, ka persona vēlas saņemt pakalpojumus vai nākt dzīvot Tukumā novadā. Notiek saziņa un sarakste – kādus pakalpojumus varam nodrošināt. Ja saņemam iesniegumu, atbalsta nodaļa tupina konkrētu darbu. Par DI novērtēšanu – novērtēšana un plāni institūcijās sagatavoti 2016. g. un, protams, ka 5–6 gadu laikā daudz kas ir mainījies un tie vairs neatbilst realitātei. Svarīgi būtu veikt izvērtēšanu šobrīd, pirms izešanas. Ja saņemam iesniegumu, būtu jāpārvērtē prasmes, spējas, vai tiešām spēj dzīvot sabiedrībā.”

Jāņem vērā, ka vide institucionālās aprūpes iestādēs vienmēr būs attālināta no dzīves ārpus aprūpes iestādēm, neraugoties uz to, cik labi cilvēks ir sagatavots institūcijā – nav iespējams sagatavoties visām situācijām. Pieredzes ir dažādas:

Markuss: “Sociālie darbinieki un tie darbinieki, kuri pansionātā bija, arī stāstīja, ka te nebūs kā pansionātā, te būs savādāk. Man pat vienu brīdi bija bailīgi, vai es varēšu vispār te tā kā noturēties, bet beigās man radās daudz labu cilvēku, draugi, kuri bija gatavi man piepalīdzēt, palīdzēt. Tāpēc viss sanāca.”

Amēlija: “(..) mūs tur [SAC] mācīja gatavot ēst un mācīja visu ko darīt, mācīja iepirkties, kā vajag ar naudu rīkoties, kā vajag visu ko darīt. Un es to visu darīju pamazītiņām.” Šobrīd viņa dzīvo pašvaldības dzīvoklī, kur saņem aprūpes mājās pakalpojumu, un ir atradusi izpalīdzīgu draudzeni, kura palīdz ar komunālo maksājumu apmaksāšanu – “par elektrību es visu zinu, bet par ūdeni – karsto, auksto, par visiem tādiem veidiem [nepieciešams atbalsts].”

Kā vienu no galvenajām prasmēm, kas iztrūkst, speciālisti uzsvēra finanšu pratību: “Atnāca uz Valmieru, galvenās problēmas ar finansēm. Tieši šajā jomā vajadzīgs ļoti liels atbalsts. Grupu dzīvoklī labi darbinieki, ļoti cenšas, daļai nokārtoja internetbankas, paši mācās maksājumus veikt. Ir tādi, kas sākumā veica tikai kopā ar darbinieku, tagad spēj paši. Budžeta plānošana svarīga.”³⁷; “[..] kā cilvēki var mācīties plānot budžetu, ja viņiem iedod noteiktu naudas summu – 15%. Viņi nepazīst naudu, neko neprot plānot. Jāļauj pusceļā mājā darboties ar naudu, jo tas ir ilgstošs process, lai izprastu naudas vērtību, ietilpību. Mums ir spēļu naudas, izspēlējam iepirkšanos. Viņi ir pieraduši, ka visu dod. Tomēr tas ir jāmāca. Jāsaņem pilnā nauda un jāsāk mācīties rīkoties ar pilno naudu. Kamēr šie 15% – kafija, saldumi, cigaretes. Kāpēc domāt par pārējo, ja par visu ir padomāts. Ne par savu veļu padomā, ka jānopērk gultas veļa, sega, spilvens. Kad iepazīstas klātienē dodam sarakstu, kas konkrētajā telpā iekšā un ko vajag nopirkt – karote, tējkanna, katliņš, panna, divielis, maiņas veļa pašam. Ir arī daži klienti, kas nāk no sabiedrības un kas arī ir tādi paši, kuriem liekas, ka sociālais dienests vai Sarkanais krusts iedos. Jāpārskata programmas, pēc kurām vadās – uz

³⁶ Fokusa grupas diskusija ar Tukuma novada pārstāvjiem, 2022. gada 18. februāris.

³⁷ Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

papīra ir skaisti, bet dzīvē nedarbojas.”³⁸ Arī Artūrs stāsta par trūkstošajām prasmēm: “Dzīvē es gribētu visvairāk iemācīties budžetu plānot, rēķināt un rakstīt, un lasīt. Tas man pats nepieciešamākais.”³⁹

Par izsniegtajiem līdzekļiem SAC un to, ko tas nozīmē institūciju atstājot, stāsta arī Maksims: “(..) izejot no pensionāta, mums bija tikai 20 vai 25 eiro līdzī. Nekā cita mums nebija. Jo pensionātā neizmaksā. Jo ja šeit izmaksā pilnu naudiņu, tad pensionātā tikai 10, tagad laikam 15 procentus no tās naudiņas. Pārējais tiek valstij par to, ka dzīvo pensionātā. Mums tai laikā bija ļoti grūti, tāpēc izrakstīja pabalstu.”⁴⁰ Arī Elza atzīmē, ka cilvēks, pēc jau tā grūtā lēmuma iznākt no institūcijas faktiski ir krīzes situācijā: “Šaubas bija lielas. Grūts lēmums [iznākt no institūcijas] man šis bija. Ļoti grūts. Smagu sirdi pieņēmu to lēmumu, jo nu, ja nepamēģināsi, neuzzināsi. Jo man patīk pārmaiņas. Un daudz ko varbūt arī savās pārmaiņās, kaut kādu pieredzi gūšu, vai kaut ko tā, lai ko veidotu. [..] Bet tur tā problēma ar naudām. Mēs izejam ārā, tagad man 22. jūnijā ieskaitīja 19 eiro. Un man ar 19 eiro jāiztiek līdz 24. jūlijam. Tātad, kā lai es dzīvoju? [..] man ir pensija, bet par dzīvojamajām dienām, ko pavadīju pensionātā, man tikai par tām ieskaitīja nevis par pilnu mēnesi. Tikai tā lieta nav pārdomāta. Tā, ja cilvēks iziet sabiedrībā, mēģina integrēties, bet no kā lai viņš integrējas, ja viņam tikai 19 eiro? Un tas jāiztiek līdz pilnai pensijai, kas būs 24. jūlijā. Tas ir galīgi nepārdomāti.”⁴¹

Tāpat fokusa grupu dalībnieki runāja par to, ka personām no SAC ir nepieciešams mācīt lietot savus medikamentus, jo institūcijās, t.sk. pusceļa mājās tos izsniedz: “Ir tā, ka mēs sniedzam atbalstu medikamentu lietošanā. Gājām dažādus ceļus, mēģinājām, ka paši lieto, bet tad aizmirsa, neatceras, tad iedzer par daudz. Bija, kas negribēja, ka sniedzam atbalstu. Viens no puisiem, kurš lietoja dažādus medikamentus, sabeidza sev iekšējos orgānus, blakus lietoja uztura bagātinātājus, nekontrolēti lietoja. Kategoriski atteicās no atbalsta medikamentu lietošanā.”⁴²

Latvijā pilngadīgām personām ar GRT (I vai II invaliditātes grupa), kurām nav pietiekošas prasmes patstāvīgai dzīvei) ir pieejams arī pusceļa mājas pakalpojums.⁴³ Lai gan prasmes tika mācītas, tomēr kāds no respondentiem savu patstāvīgas dzīves uzsākšanu arī pēc pusceļa mājas pakalpojuma saņemšanas raksturo kā sarežģītu: “(..) pirmajās dienās tomēr es tā nekad nebiju tā īpaši gatavots uz to dzīvi. Vajadzēja man uzreizām ķerties pie kaut kādām lietām klāt un pusceļa mājā bišķiņ bija savādāk. Tur bija darbinieki, kas kontrolē, apmāca visu. Bet tu uzreiz izej šajā dzīvē un, protams, ka grūti būs. Tev neviens uzreiz neparādīs, kas un kā.”⁴⁴ Kāda no fokusa grupu diskusiju dalībniecēm, kura pārstāvēja grupu mājas pakalpojumu, stāstīja, ka arī pašā sagatavošanas procesā ir robi: “Cilvēkiem nav izpratnes par patstāvību, oficiālu algotu darbu, kāpēc jāmaksā nodokļi. Viss, kas saistīts ar darbu, šobrīd sagatavošanās procesā izpaliek. Mums ir pieredzes stāsti, kur pieslēgtas internetbankas, bet viņi nezina, ka viņiem tādas vispār ir. Bet neviens ar viņu nav strādājis, lai mācītu. Par ārstiem – vesela epopeja, kā var atrast ārstu, ko nozīmē ģimenes ārsts, ko speciālisti. Skaidrojam, ka visos gadījumos nevajag zvanīt ātrajai palīdzībai.”⁴⁵

³⁸ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

³⁹ Intervija ar Artūru, 2023. gada 30. jūnijs.

⁴⁰ Intervija ar Maksimu, 2023. gada 30. jūnijs.

⁴¹ Intervija ar Elzu, 2023. gada 30. jūnijs.

⁴² Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

⁴³ Vadlīnijas sociālā rehabilitācijas pakalpojuma organizēšanai pusceļa mājā personām ar garīga rakstura traucējumiem. <https://www.lm.gov.lv/lv/media/8566/download>

⁴⁴ Intervija ar Ernestu, 2023. gada 28. jūnijs.

⁴⁵ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

DI projekta ietvaros tika izveidots arī sociālā mentora pakalpojums. Sociālā mentora uzdevums ir personai ar GRT, kura plāno atstāt institūciju, "veidot izpratni par dzīvi sabiedrībā, sniegt atbalstu, palīdzēt viņai reālā sabiedrības vidē apgūt ikdienai nepieciešamās prasmes, rosināt attīstīt esošās un radīt jaunas iemaņas"⁴⁶. Ne visas pašvaldības veidoja sociālā mentora pakalpojumu, vairākas pašvaldības, piemēram, Tukuma novads, Talsu novads, Jūrmalas valstspilsēta, Gulbenes novads un Ķekavas novads izvēlējās izmantot RC "ZELDA" izveidoto Atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojumu, finansējot to gan DI projekta ietvaros, gan arī pilnībā no pašvaldības līdzekļiem.

Par pieredzi, izmantojot sociālā mentora pakalpojumu, vaicājām arī intervijās. Piemēram, Elza stāstīja, ka, uzturoties SAC, neko neapguva no patstāvīgā dzīvē sabiedrībā nepieciešamajām prasmēm, viņa norāda, ka grupu dzīvoklī palīdz sociālā darbiniece un rehabilitētāja, un viņai arī uz laiku tika piešķirts mentors⁴⁷. Arī Estere stāstīja par savu pieredzi ar mentori, kura palīdzējusi ar bankomātu un internetbankas apguvi, kad Estere jau uzsāka dzīvi sabiedrībā. Estere bija satraukusies, kad mentora un citus pakalpojumus pārtrauca finansēt pēc DI projekta noslēguma, jo nejutās vēl gana patstāvīga savā ikdienā (pakalpojumi tika izbeigti tieši tajā nedēļā, kad Ilona tika intervēta), tomēr bija pārliecināta, ka grupu dzīvokļa personāls viņu atbalstīs⁴⁸.

Stāsti ir dažādi, intervēto vidū ir arī cilvēks, kurš gandrīz visu savu mūžu ir saņēmis ārpusģimenes aprūpes pakalpojumu ilgstošas sociālas aprūpes institūcijā, un sasniedzot 18 gadu vecumu tika pārvietots uz grupu dzīvokli (citas izvēles iespējas piedāvātas netika), un patstāvīgai dzīvei nepieciešamo prasmju apguve tika nodrošināta tikai ierodoties grupu dzīvoklī⁴⁹. Tādējādi varam secināt, ka institūciju iemītnieku sagatavotība patstāvīgai dzīvei pamatā ir atkarīga no viņu apkārtējiem – no institūciju darbiniekiem, ģimenes locekļiem un draugiem/paziņām.

3.2. Dzīve sabiedrībā

3.2.1. Mājoklis

Mājoklis ieņem svarīgu lomu gandrīz katra cilvēka dzīvē, mēs katrs pieņemam lēmumu, kur un kā mēs varam un vēlamies dzīvot, un – ar ko mēs vēlamies dzīvot kopā. Pētījums parāda, ka cilvēkiem, kuri ilgāku laiku pavadījuši institūcijās, atgriežoties sabiedrībā, ir maz iespēju izvēlēties savu dzīvesvietu – pilsētu/novadu, kurā dzīvos, ja izvēlas izmantot, piemēram, grupu dzīvokļa vai sociālā dzīvokļa pakalpojumus. Turklāt parasti personām nav iemaņu patstāvīgi atrast citu dzīvesvietu, kuru tie varētu atļauties, savukārt pat, ja ir, tad dzīvokļu tirgū lielākajā daļā gadījumu ir jāiemaksā t.s. "drošības nauda", pirms ar dzīvokļa izīrētāju ir iespējams parakstīt īres līgumu, uz kura pamata attiecīgās pašvaldības sociālais dienests varētu palīdzēt segt mājokļa izdevumus.

⁴⁶ Ministru kabineta 2015. gada 16. jūnija noteikumi Nr. 313, Darbības programmas "Izaugsme un nodarbinātība" 9.2.2. specifiskā atbalsta mērķa "Palielināt kvalitatīvu institucionālai aprūpei alternatīvu sociālo pakalpojumu dzīvesvietā un ģimeniskai videi pietuvinātu pakalpojumu pieejamību personām ar invaliditāti un bērniem" 9.2.2.1. pasākuma "Deinstitucionalizācija" īstenošanas noteikumi". Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/274957>

⁴⁷ Intervija ar Elzu, 2023. gada 20. jūnijs.

⁴⁸ Intervija ar Esteri, 2023. gada 30. jūnijs.

⁴⁹ Intervija ar Mariju, 2023. gada 7. jūnijs.

Gana bieži grupu dzīvoklis respondentu vidū būtībā ir vienīgā mājokļa iespēja pēc dzīves institūcijā. "Latvijā, starp OECD⁵⁰ valstīm, ir viens no zemākajiem sociālo mājokļu fondu – 2% no kopējā dzīvojamā fonda. Par sociālo mājokļu trūkumu norāda gan Eiropas Komisija, gan OECD. Papildus tam sociālie dzīvokļi ir sliktā stāvoklī: ar ļoti sliktiem sadzīves apstākļiem saskaras 11,5% iedzīvotāju, kas ievērojami pārsniedz ES vidējo rādītāju – 4,3%. Ņemot vērā sociālā dzīvojamā fonda pieejamības un kvalitātes problēmas, Latvija ir piešķaitāma pie tām valstīm, kas palīdzību sniedz salīdzinoši šauri noteiktām personu kategorijām, salīdzinot ar citām ES valstīm."⁵¹

Piemēram, Ernests intervijā stāstīja, ka labprāt nedzīvotu grupu dzīvoklī, jo ir daudz lietu, kas nepatīkot, bet SAC pavadītajā laikā esot paņēmis vairākus "ātros" kredītus, un, kamēr nav atmaksājis, tikmēr neko citu atļauties nevarēs⁵². Kāda jauna meitene savukārt stāstīja, ka viņai daudz labāk patikusi dzīve ārpusģimenes aprūpes iestādē. Uzreiz pēc pilngadības sasniegšanas viņa pārvācās uz grupu dzīvokli (citas iespējas netika piedāvātas), un viņai trūkst sava vecuma jauniešu sabiedrības – "Tur ir jaunieši, bet šitan nav. Tikai [jaunietis], kurš arī bija bērnu namā. Labāk bērnu namā gribētu."⁵³ Maksims stāsta, kā ir gājis, interesējoties par sociālo dzīvokli sociālajā dienestā: "To es nezinu, tā kā īsti nē. Kad mēs uz domi bijām uzzināt, vai ir iespēja rakstīt iesniegumu, mums paskaidroja, ka savā iepriekšējā dzīvesvietā. Tā kā es esmu no [citas pašvaldības], sieva no Jēkabpils, tad tā kā tur būtu jāinteresējas par to dzīvokli. Bet nu tas jau mums nav iespējams, ja mēs deklarēti esam šeit. Viņi paskaidroja, ka šis laikam neskaitās, grupu dzīvoklis tā kā neskaitās. Es nezinu. Mēs viņiem uzrādījām, teicām, ka dzīvojam tagad te. Esam no [grupu dzīvokļa]. Bet mums pirmā atbilde bija – jāinteresējas savās pašvaldībās no kurienes nāc."⁵⁴

Dzīvojot grupu dzīvoklī, kopā ar citiem cilvēkiem, ir virkne ierobežojumu tam, cik daudz cilvēks var pats noteikt dažādus šī mājokļa apstākļus. Piemēram, Markuss stāsta par to, kā neraugoties uz to, ka vienmēr ir vēlējis dzīvot pats savā telpā, to kādu laiku ir arī nācies dalīt ar citu cilvēku, kurš arī saņem grupu dzīvokļa pakalpojumu. "Sākumā es biju ar kādu kopā, tagad, kaut kur jau divus mēnešus esmu viens, tāpēc, ka te mainījās – katram sava istaba. Agrāk bija pa divi, tagad pa vienam. Man arī bija sākumā – es biju viens, tad mani pārlika ar kādu, beigās atkal biju viens. [...] Te bija tādi noteikumi. Bija pa divi istabiņā, tagad pārmainīja, ka var pa vienam. Bet, nu, es jau agrāk teicu, ka man gribētos, lai man ir pašam sava istabiņa. Tagad manas vēlēšanās piepildījās, ka esmu viens."⁵⁵ Savukārt Paula runā par to, ka grupu dzīvoklis nerada sajūtu, ka tās ir viņas mājas, kad uzdevām jautājumu par to, vai ir kaut kas, ko viņa gribētu mainīt savā dzīvesvietā, viņa atbild: "Nu, ja būtu [savs] dzīvoklis, tad jā, es mainītu. Tā kā nav [savs] dzīvoklis, tad es negribu neko mainīt."⁵⁶

Pētījuma veikšanas laikā iepazīnām arī cilvēku, kurš pagātnē dzīvojis dažādās vietās, jo īsti līdz galam nekur nav izdevies iedzīvoties, kā rezultātā persona psihiatriskās slimnīcas personāla pierunāta ir piekritusi atgriezties uz dzīvi ilgstošas sociālās aprūpes institūcijas pusceļā

⁵⁰ Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija.

⁵¹ MK rīkojums Nr. 739. Par Mājokļu pieejamības pamatnostādņem 2023.–2027. gadam.
Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/347211-par-majoklu-pieejamibas-pamatnostadnem-20232027-gadam>

⁵² Intervija ar Ernestu, 2023.gada 28.jūnijs.

⁵³ Intervija ar Mariju, 2023.gada 7.jūnijs.

⁵⁴ Intervija ar Maksimu, 2023. gada 30. jūnijs.

⁵⁵ Intervija ar Markusus, 2023. gada 7. jūnijs.

⁵⁶ Intervija ar Paulu, 2023. gada 28. jūnijs.

mājā. Laiku grupu dzīvoklī Jānis saista ar atmiņām par noteikumiem, kuri neliecina, ka cilvēkam būtu bijusi teikšana par savu mājokli un ikdienu: “Es pateicu, ka es arī [grupu dzīvoklī] negribu dzīvot, tāpēc, ka man nepatika īstenībā [grupu dzīvoklī] dzīvot, jo tur visu laiku nāk istabiņā iekšā, ik pēc 20 minūtēm kāds ienāk. [...] Darbinieki, aprūpētājs. Pa dienu nāk darbinieki, pa vakariem nāk, līdz desmitiem nāk aprūpētājs, pēc tam desmitos jāiet gulēt, līdz sešiem rītā jāguļ obligāti. Nu, ja viņi ierauga vienu, kaut puteklīti, viņi pie tā sienas klāt. Viņi ierauga pleķus uz galda. Tad viņi liek tīrīt to galdu. Mums istabiņā bija linolejs kaut kāds, viņu mazgā ar parasto grīdas līdzekli kaut kādu. Viņu nevar atmazgāt un viņš visu laiku netīrs likās. Tikai ar speciālu ķīmiju. Un tad man lika grīdu mazgāt pa trim, četrām reizēm dienā. [...] Man gribējās mieru, palasīt lūgšanas vai pagulēt pa vakariem, bet tur visu laiku kāds nāk iekšā un nedod miera.”⁵⁷ Kad vaicājam, kurā no visām dzīves vietām ir vislabāk patīcis, Jānis atbildēja, ka patversmē – “[...] tāpēc, ka tur ir tuvu veikali, tur ir tirgus blakām. Tas ir pašā [pašvaldības] centrā. Es katru dienu varu aiziet uz baznīcu – no rīta, vakarā. Nevienš nekontrolē. [...] Pa dienu vari iet prom, ej, kad nāc... Tikai vienīgais noteikums patversmē – nelietot alkoholu. Savādāk, ja iepūtīsi trubiņā un parādīs promiles, tad izmetīs ārā no istabiņas.”⁵⁸ Jāņa problēmas ar alkoholu ir iesākušās sen un tas ir daļēji kalpojis par iemeslu, kāpēc ir bijis tik grūti grupu dzīvoklī – strādājot fiziski smagu darbu, ir atsācis lietot, kas novedis pie tā, ka Jānis ir parakstījis atteikumu no pakalpojuma: “Es uzskatu, ka vajag dzīvot pēc ētikas un cilvēka likumiem, visu darīt ar prātu. Un varbūt es grēkoju, nevajadzēja man to grupu dzīvokli zaudēt. [...] Jā, nu es pieļāvu kļūdas un savu kļūdu dēļ esmu atpakaļ pensionātā.”⁵⁹

Tomēr jāatzīmē, ka intervēto vidū sastapām ar jaunajiem dzīves apstākļiem apmierinātus cilvēkus. Piemēram, kāds kungs, kurš ir sasniedzis gandrīz 70 gadu vecumu stāstīja, ka dzīve nekad nav bijusi tik skaista, kā dzīvojot grupu dzīvoklī, kurā neviens nedala istabas ar citiem cilvēkiem: “Garīgā brīvība. Paradīze, varētu tā teikt. Goda vārds! [...] Patīk vislabāk, ka tu esi tur un tur, bet, kad atnāc te, vienmēr esi pats ar sevi. Nevienš netraucē.”⁶⁰ Gandrīz visi intervētie cilvēki uzsvēra, ka dzīve ārpus institūcijas ir labāka. Lielākā daļa intervēto cilvēku minēja tieši klusumu kā būtisku aspektu savai labsajūtai, Estere stāsta: “Tur tai institūcijā bija troksnis. Tas man nepatika. Bļautījās, kā jau psihiski slimi cilvēki. Neko nevar darīt. Man te klusums patīk.”⁶¹

3.2.2. Nodarbinātība, mūžizglītības iespējas

Nodarbinātības un izglītības aktivitātes ir būtiskas dažādu marginalizēto sabiedrības grupu iekļaušanā un to pašnoteikšanās veicināšanā. Latvijā 2023. gada janvārī bija 20 223 iedzīvotāju ar GRT nodarbinātības vecumā (15–64 gadi), kuriem ir piešķirta I – III invaliditātes grupa, bet no tiem strādāja tikai 3 142 jeb 15,5%.⁶² Darbs ir stūrakmens cilvēka patstāvīgai dzīvei, tas veicina pašapziņu un uzlabo ikdienas saskarsmes prasmes, un ir pierādīts, ka personām pat ar vissmagākajiem garīga rakstura traucējumiem tas ievērojami uzlabo

⁵⁷ Intervija ar Jāni, 2023. gada 26. maijs.

⁵⁸ Turpat.

⁵⁹ Turpat.

⁶⁰ Intervija ar Robertu, 2023. gada 16. maijs.

⁶¹ Intervija ar Esteri, 2023. gada 30. jūnijs.

⁶² LR Labklājības ministrija. Specializēts informācijas pieprasījums. [Elektroniska sarakste ar Sociālo pakalpojumu un invaliditātes politikas departamenta vecāko ekspertu Zandu Beinari.]

kopējo dzīves kvalitāti⁶³. Šādi par darba nozīmi savā dzīvē stāsta kāda Zemgales grupu dzīvokļa iemītnieks Tomass: “Es tik domāju visu laiku par darbu, lai tik darbs būtu. Līdz mūža beigām, lai tik darbs ir. Ja nav darba, tad nav ko dzīvot.”⁶⁴

Ralfs, kurš ilgstoši pirms DI projekta nodzīvoja pansionātā, tādējādi nevarot iekļauties sabiedrības dzīvē, tagad jau vairākus gadus strādā kādā sociālajā uzņēmumā, un dalās ar savu pieredzi: “2009. (gadā) es ielikos pansionātā [...]. Nodzīvoju līdz 2019. (gadam). Man tā kā apnika. Nu, labi, es tur atradu savu mūža mīlestību, pansionātā. Bet, nu, man piesaistīja uzmanību tā patstāvība ārpusē. Tā sagatavošanās vairāk. Nedrīkst sēdēt uz vietas. Es esmu jauns puisis un gribās kaut kādas iespējas rast. Pastrādāt, nopelnīt. Man jau apnīk. Es tā kā nabadzībā dzīvoju, nepatīk visiem diedelēt. Pašam jādomā, kur dabūt visu, kas man vajag. Visu par sevi sākt domāt. Cik tad ilgi sēdēšu tādā garlaicībā, nabadzībā. Gribas pašam vairāk rast un nopelnīt. Un sasniegt, iemācīties visas prasmes.”⁶⁵ Ir svarīgi saprast, ka personas ar GRT ir daļa no daudzveidīgas sabiedrības, un viņu potenciāls aizpildīt trūkstošās darba vietas⁶⁶ var būt liels, ja vien parūpējamies par vienlīdzīgu iespēju nodrošināšanu un veicinām iekļaušanos darba tirgū.

2023. gada vasarā RC „ZELDA” veiktajās padziļinātajās intervijās tika uzdoti arī jautājumi par nodarbinātību un izglītības pieejamību respondentu pieredzē. Cilvēki ar GRT ir dažādi, tā nav viendabīga grupa, traucējumi variē gan to veidā, gan smaguma pakāpēs – tas nozīmē, ka katras personas individuālo pieredzi nevaram vispārināt. Tomēr mēs noteikti varam runāt par novērotajām tendencēm to cilvēku vidū, kuri pēc dzīves institūcijā ir uzsākuši patstāvīgu dzīvi sabiedrībā. No 30 intervētajiem cilvēkiem ar GRT 12 intervijas sniegšanas laikā bija nodarbināti pilnas un nepilnas slodzes darbos, galvenokārt saistībā ar teritoriju un/vai iekštelpu uzkopšanas darbiem, vēl divi strādāja neoficiāli pie vietējiem iedzīvotājiem. Savukārt 11 personas darbu vēlējās atrast, un daļa no viņiem kā lielāko šķērslī minēja lielos attālumus, kas jāveic, lai potenciālās darba vietas vispār sasniegtu.

ANO Konvencija nosaka valstij pienākumu veicināt arī personu ar GRT iekļaušanos darba tirgū.⁶⁷ Apmeklējot dažādos Latvijas novados izveidotos grupu dzīvokļus, nākas secināt, ka ņemot vērā sabiedrības attieksmi (skat. pētījuma 1.4. nodaļu), grupu dzīvokļi bieži vien ir izveidoti nomaļās vietās, kurās ikviens sastaptos ar izaicinājumu atrast darbu, savukārt sabiedriskā transporta pieejamība uz tuvākajām vietām, kur tas būtu iespējams, mēdz būt ierobežota. Kā skaidroja kāda Zemgales grupu dzīvokļa iemītnieks: “Jā, es strādāju [...] galdniecībā uz pusgadu. [...] Vienkārši nācās braukāt. Dienā četras stundas sanāca ar sabiedrisko autobusu braukāt un es nolēmu, ka tas nav priekš manīm.”⁶⁸ Savukārt vīrietis, kurš izmanto grupu dzīvokļa pakalpojumu Latgalē, saka, ka nāksies meklēt dzīvokli gandrīz simts kilometru attālā pilsētā, jo izbraukāt šādu ievērojamu ceļa posmu katru dienu ir pārāk nogurdinoši, bet “darba te nav nekur”.⁶⁹ Arī Kurzemē sastapāmies ar šo izaicinājumu: “Man

⁶³ Drake RE, Wallach MA (2020). Employment is a critical mental health intervention. *Epidemiology and Psychiatric Sciences* 29, e178, 1-3. Pieejams: <https://doi.org/10.1017/S2045796020000906>

⁶⁴ Intervija ar Tomasu, 2023. gada 20. jūnijs.

⁶⁵ Intervija ar Ralfu, 2023. gada 28. jūnijs.

⁶⁶ Daina Zalmane. Daļu no brīvajām darba vietām vēlas aizpildīt cilvēki ar invaliditāti, nepieciešams pārdomātāks valsts atbalsts. Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/02.10.2023-dalu-no-brivajam-darba-vietam-velas-aizpildit-cilveki-ar-invaliditati-nepieciešams-pardomataks-valsts-atbalsts.a525966/>.

⁶⁷ Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām, 2006. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630>

⁶⁸ Intervija ar Jēkabu 2023. gada 28. jūnijs.

⁶⁹ Intervija ar Ričardu 2023. gada 5. jūlijs.

ir iespēja [...] strādāt, bet man nav iespējas izbraukāt. Jo es astoņos nekādīgi nevaru būt darbā. Visi pārsvarā prasa no astoņiem strādāt, man tikai deviņos esmu [...]”⁷⁰ Un kāda jauna sieviete, Marija, kura ir uzaugusi valsts sociālās aprūpes centrā stāsta: “Man grūti braukāšana. Negribu kaut kā braukāt. Te jau nekāda darba nav. Tikai bērnu namā vai slimnīcā palīdzēt ēst taisīt.”⁷¹

Strādāt gribošie situāciju risina dažādi – cilvēki strādā neoficiāli pie vietējiem vai tuvākās apkārtnes iedzīvotājiem, piemēram, veicot dārza un apkārtnes uzkopšanas darbus, vai arī apkārtnes uzņēmēji piesaista valsts resursus (piemēram, veido subsidētās darba vietas) vai veido sociālos uzņēmumus. Valsts atbalsts šādiem uzņēmējiem ir ļoti nozīmīgs, ņemot vērā, ka bieži vien ir jāveic darba vietas pielāgojumi, jāievieš saīsināta vai maiņu darba iespēja, kā arī nepieciešams ierādīt darbam nepieciešamās prasmes un instrumentus, kas prasa papildus ieguldījumus no darba devēju puses. RC “ZELDA” veiktajās fokusa grupu diskusijās kāds uzņēmējs, kurš savā uzņēmumā nodarbina personas ar GRT, atzīmē, ka “sarežģītākais no likuma puses kā turpināt pēc NVA projekta beigām, kad beidzas subsīdijas. Viņi grib nākt kaut uz mazu laiku ko padarīt. Uzņēmējam tas ir izaicinājums, kā to visu sakārtot. [...] Darbinieks ar GRT ir uzņēmēju iekšējo stereotipu pārbaude. [...] No uzņēmuma puses, protams, ka sākotnēji ir jautājumi un neziņa kā sadarboties, kāds būs cilvēks, kādas būs prasmes un ko varēs uzticēt.”⁷² Kā vienu no būtiskākajiem iespējamajiem risinājumiem Latvijas Republikas Saeimas Analītiskā dienesta veiktajā pētījuma galaziņojumā “Personu ar garīga rakstura traucējumiem nodarbinātība Latvijā” rosināts ieviest valsts apmaksātas darba nespējas lapas, kuras nodarbinātajam cilvēkam nepieciešamas, piemēram, jaunu zāļu dēļ vai slimības uzliesmojumu gadījumā.⁷³ Šāda veida iniciatīvas un samazināts administratīvais slogs subsidētām darba vietām sociāli atbildīgiem uzņēmējiem varētu atvieglot lēmuma pieņemšanu par personu ar GRT nodarbināšanu.

Kopš 2018. gada 1. aprīļa Latvijā reģistrēti un ir aktīvi 203 sociālie uzņēmumi, no tiem 46 nodarbojas ar darba integrāciju un daļa ir norādījusi personas ar invaliditāti kā vienu no mērķa grupām.⁷⁴ Pētījumā par personu ar GRT nodarbinātību autori norāda, ka tieši starptozaru nepietiekamā sadarbība ir iemesls zemajam nodarbinātības līmenim šo cilvēku vidū, un atzīmē sociālo uzņēmējdarbību kā potenciālu risinājumu, bet tai ir nepieciešami papildus atbalsta mehānismi, un joma ir jāstiprina un jāveicina tās straujāka izaugsme.⁷⁵ Divas no intervētajām personām kādā grupu dzīvoklī stāstīja par savu pieredzi, strādājot tuvu esošā sociālajā uzņēmumā, kas nodarbojas ar ražošanu. Abi pieminēja arī komunikāciju ar kolēģiem kā būtisku atbalstu iekļaušanās procesā: “Ļoti daudz kolēģi. Visi kā savējie.”⁷⁶; “Varam (sastrādāties), man ar to nav problēmas. Es jau gandrīz trīs gadi sanāk. Es jau pārsvarā darbā uzjautrinājos. Ar visādiem humoriem. Un tad viņi par to priecājās. Ja es kaut

⁷⁰ Intervija ar Tomasu, 2023. gada 30. jūnijs.

⁷¹ Intervija ar Mariju, 2023. gada 7. jūnijs.

⁷² Fokusa grupas diskusija ar Tukuma novada pārstāvjiem, 2022. gada 18. februāris.

⁷³ Inta Krūmiņa, Personu ar garīga rakstura traucējumiem nodarbinātība Latvijā, pētījuma galaziņojums, 2022.gada marts. Latvijas Republikas Saeima. Pieejams: https://www.saeima.lv/petijumi/Personu_ar_gariga_rakstura_traucejumiem_nodarbinatiba_petijuma_galazinojums.pdf

⁷⁴ Sociālo uzņēmumu reģistrs uz 21.09.2023. Piejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/socialo-uznemumu-registrs>

⁷⁵ Inta Krūmiņa, Personu ar garīga rakstura traucējumiem nodarbinātība Latvijā, pētījuma galaziņojums, 2022.gada marts. Latvijas Republikas Saeima. Pieejams: https://www.saeima.lv/petijumi/Personu_ar_gariga_rakstura_traucejumiem_nodarbinatiba_petijuma_galazinojums.pdf

⁷⁶ Intervija ar Ralfu 2023. gada 28. jūnijs.

ko nezinu, es aizeju pie vienas kolēģes un pajautāju, ko labāk un kā. Protams, es iemācījos arī pie viņas [..]. Sākumā jau es tā baidījos, bet tad es iemācījos ātri.”⁷⁷ Viens no viņiem arī atzīmē to, ka tieši darbā ir iespējams apgūt nepieciešamās prasmes, kas ir noderīgas darba tirgū: “Ja godīgi saka, tad no paša, paša sākuma man bija bail ņemt kariņu⁷⁸, braukt. Beigās es – kas būs, tas būs. [..] bet tā kā priekšnieki redz, tad saka, nokārtosim tev tiesības. Tā arī dabūju. Sanāk jau divi gadi.”⁷⁹

Izglītības un prasmju ieguve gan var arī nebalstīties uz darba devēja pleciem. Personām ar GRT ir iespēja apgūt dažādas profesijas Sociālās integrācijas valsts aģentūras (turpmāk – SIVA) koledžā, Jūrmalā. Aptaujāto vidū daži jau ir izmantojuši iespēju apgūt kādu no profesijām, daži vēl gaida piemērotības izvērtēšanu pakalpojuma saņemšanai. Intervijas sniegšanas laikā Ričards gaidīja, kad sāksies mācību gads un varēs uzsākt mācības kokapstrādes programmā, lai varētu sevi nodrošināt un nebūt atkarīgs no citiem: “Sapnis man ir tāds, ka es gribu kārtīgi strādāt un kārtīgu dzīvi savu.”⁸⁰ Tomēr RC “ZELDA” sagatavotajā viedoklī par cilvēku ar GRT tiesībām uz izglītību (iespēju apgūt SIVA piedāvātās mācību programmas) un nodarbinātību 2019. gadā tika secināts, ka lai gan ir pozitīvās puses, kas jānovērtē⁸¹, programmai ir arī gana daudz nozīmīgu trūkumu, kuri neraksturo iekļaujošu vidi:

1. Personām ar GRT informācijas apjoms un viengabalainība var būt par sarežģītu, lai uztvertu būtisku informāciju.
2. Profesionālās piemērotības noteikšanas uzdevumos iekļauti pārāk sarežģīti matemātikas uzdevumi.
3. Pēc neformālās izglītības prasmju programmu apguves trūkst SIVA atbalsta, lai personas ar GRT varētu atrast piemērotu darba vietu.
4. Dienesta viesnīcas pakalpojums nav nodrošināts personām ar GRT, kuras dzīvo Rīgā.
5. Ja persona nepiekrīt profesionālās piemērotības noteikšanas ieteikumam un vēlas to apstrīdēt, tas nav iespējams, jo ieteikums nav uzskatāms par administratīvo aktu.”⁸²

Tomass arī norāda uz citiem izaicinājumiem, ar kuriem sastapies mācoties koledžā: “Nē, nekas man tur nenoderēja. Es jau strādāju citu pavisam. Mācījos. Tur domāju par galdniecību mācīšos, bet tur jau grupas bija visas pilnas. Vajadzēja veļas mājā grupiņu. Tur nebija cilvēku, kas apmeklē. Apstrūkušies bija. Tad iebāza tur mani veļasmājā mācīties.”⁸³

SIVA koledža nav vienīgā izglītības iestāde, kur iespējams apgūt darbam nepieciešamās prasmes un iegūt profesiju, tomēr arī citviet sastopamies ar stāstiem kuri liecina par to, ka ne vienmēr tiek ņemts vērā personas ar GRT viedoklis par to, kādu izglītību un kādā veidā

⁷⁷ Intervija ar Aleksandru, 2023. gada 28. jūnijs.

⁷⁸ Par “kariņu” un “elektrokāru” ikdienas slengā dēvē dakšu iekrāvēju jeb autoiekrāvēju.

⁷⁹ Intervija ar Aleksandru, 2023. gada 28. jūnijs.

⁸⁰ Intervija ar Ričardu, 2023. gada 7. maijs.

⁸¹ Piemēram, tas, ka programma pieejama arī personām bez pamatizglītības, cilvēkiem ir iespēja izklūt no ierastā dzīves ritma, kā arī SIVA ieviestā darbaspēju novērtēšanas metode Melba/Ida.

⁸² RC “ZELDA” viedoklis tika sagatavots RC “ZELDA” īstenotā un Labklājības ministrijas finansētā projekta “Cilvēku ar garīga rakstura traucējumiem interešu aizstāvība un sabiedrības izpratnes veicināšana” ietvaros (06.07.2018. līgums Nr. LM 2018/24-1-04/22 ar Labklājības ministriju par valsts budžeta līdzekļu piešķiršanu projekta īstenošanai). Nosūtīts Labklājības ministrijas Sociālo pakalpojumu departamentam un Sociālās integrācijas valsts aģentūrai 2019. gada 24. janvārī.

⁸³ Intervija ar Tomasu, 2023. gada 30. jūnijs.

viņš/a vēlētos iegūt. Marija, kura raksturoja to, ka grupu dzīvokļu tuvumā darba vienkārši nav, ja vien nevēlies strādāt ēdināšanas jomā, apraksta savu saskarsmi arī ar profesionālo izglītību kādā Kurzemes speciālās izglītības iestādē: "Kad man bija skola es vispār kaut kā bastoju. [...] (pabeidzu) otro kursu ēdināšanai."⁸⁴ Savukārt uz jautājumu par to, vai tādā gadījumā Marija tomēr vēlētos strādāt ar ēdināšanu, seko vienkārša un noteikta atbilde – "Man nepatīk taisīt ēst".⁸⁵

Cilvēka pašnoteikšanās ir neatņemama cilvēka tiesību daļa, kuras ierobežošana nav pieļaujama, un Latvijā ir pieejams sabiedrībā balstīts sociālais pakalpojums, kas var atbalstīt personas ar GRT lēmumu pieņemšanas procesu. RC "ZELDA" līdz 2023. gada oktobrim ir sniegusi atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojumu vairāk nekā 400 personām ar garīga rakstura traucējumiem, pakalpojuma centrā ir atbalstītā lēmumu pieņemšana, lai palīdzētu personai vienlīdzīgi ar citiem īstenot savu tiesībspēju un rīcībspēju.⁸⁶ Pakalpojums tiek sniegts sešās atbalsta jomās, un viena no tām ir ikdienas dzīves joma, kura cita starpā iekļauj atbalstu lēmumu pieņemšanā un īstenošanā darba un izglītības jautājumos.⁸⁷ Laikā no 2017. gada decembra līdz 2019. gada novembrim Labklājības ministrijas pasūtītā Atbalsta personas pakalpojuma izmēģinājumuprojekta ietvaros tika atbalstītas 332 personas, no kurām 52 atrada darbu un 40 reģistrējās NVA, savukārt 42 personas iesaistījās dažādās izglītības aktivitātēs – mācībās SIVA, lasīt un rakstīt prasmju apguvē, latviešu un angļu valoduursos, u.c. Izmēģinājumuprojekts ļāva uzskatāmi parādīt, ka pilnvērtīgs atbalsts lēmumu pieņemšanā un īstenošanā var veicināt personu ar GRT iekļaušanos darba tirgū un izglītības sistēmā. Izmēģinājumuprojekta ietvaros atbalsta persona cilvēkiem ar GRT sniedza dažāda veida atbalstu, kas veicināja nodarbinātību, piemēram, mācīja rakstīt dzīves gājumu, rādīja, kā meklēt darbu internetā, stāstīja kādām lietām jāpievērš uzmanība, noslēdzot darba līgumu, atbalstīja komunikācijā ar mācītājiem, darba devējiem un kolēģiem, u.c.⁸⁸

Izglītība un darbs ir būtiska dzīves sastāvdaļa arī personām ar GRT. Latvijā ir ieviesti dažādi pasākumi, lai veicinātu šo personu iekļaušanos darba tirgū, taču tie ne vienmēr ir veiksmīgi, kā arī darba devēji skaidri norāda nepieciešamību pēc lielāka valsts atbalsta. Lai DI process būtu veiksmīgs un cilvēki ar GRT varētu kļūt par sociāli un ekonomiski aktīviem sabiedrības locekļiem pēc dzīves institūcijā, jāizdara vēl daudz, tai skaitā jāuzlabo un jāpaplašina jau esošās atbalsta sistēmas, taču jāatceras, ka pirmie soļi šajā virzienā jau ir sperti un šis ceļš ir jāturpina.

3.2.3. Sociālā atbalsta pieejamība

GRT var ievērojami ietekmēt personu ikdienas dzīvi, ierobežojot viņu spēju nodrošināt sev aprūpi un veikt ikdienas funkcijas. Cilvēki ar GRT arī, dzīvojot sabiedrībā, sastopas ar dažādiem izaicinājumiem, kas ietver sociālo izolāciju, nodarbinātības problēmas un pamatvajadzību nodrošināšanas grūtības.

⁸⁴ Intervija ar Mariju, 2023. gada 7. jūnijs.

⁸⁵ Intervija ar Mariju, 2023. gada 7. jūnijs.

⁸⁶ RC "ZELDA", Rokasgrāmata atbalsta personas pakalpojuma sniedzējiem (aprobētā versija), 31. lpp, 9. nodevums.

⁸⁷ Ieva Leimane-Veldmeijere. Atbalsta persona lēmumu pieņemšanā: pakalpojuma izveides un sniegšanas pieredze Latvijā. Jurista vārds, Nr.11 (1255), 15.03.2022.

⁸⁸ Labklājības ministrija, RC "ZELDA". Gala ziņojums "Atbalsta personas pakalpojuma izmēģinājumuprojekta rezultātu izvērtējums", 2021. <https://www.lm.gov.lv/lv/gala-zinojums-atbalsta-personas-pakalpojuma-izmeginajumuprojekta-rezultatu-izvertejums>

Lai palīdzētu cilvēkiem ar GRT, kuri uzsākuši dzīvi ārpus institūcijām, ir būtiski, lai dažādi atbalsta veidi būtu pieejami un viegli sasniedzami. Sociālie pakalpojumi, kas piedāvā individuālu atbalstu, var nodrošināt būtisku atbalstu cilvēku ar GRT labklājībai un integrācijai sabiedrībā. Šie pakalpojumi it īpaši sākuma posmā ir ļoti svarīgi, tiem jābūt cilvēku brīvi izvēlētiem, viegli pielāgojamiem katrā individuālajām vajadzībām un pirmkārt – pieejamiem.

Vaicājām cilvēkiem par to, cik labi viņi pārzina sociālos pakalpojumus, kurus ir iespējams saņemt – “Vai Jūs zināt, kādus sociālos pakalpojumus Jūs varat saņemt un kā tos pieprasīt?” Puse atbildēja apstiprinoši un vēl seši norādīja, ka ar šādiem jautājumiem vienmēr atbalsta personāls. Tomēr atlikušie atbildēja, ka nezina, kā un kur, un kādus sociālos pakalpojums var saņemt. Kāda sieviete, kura grupu mājā atrodas vairākus mēnešus, atzina, ka nezina, kādus pakalpojumu un kādā veidā viņa varētu saņemt: “Ja man kaut kur būtu jāiet, es nemaz nezinātu, kur man jāiet, tos kabinetus. Man būtu jālūdz padomu. Es tikai nezinu, ko man tur būtu jāprasa, ko man meklēt, ko es tur darīšu.”⁸⁹

Kā jau minēts iepriekš – grupu mājas bieži vien tiek iekārtotas nomaļās vietās, kur pakalpojumu pieejamība ir ierobežota, kas cilvēkam, kuram nav viegli doties tālākos ceļos (vai tas būtu veselības vai nodarbinātības dēļ), ierobežo izvēles iespējas. Veiktajās intervijās neapmierinātība ar saņemtajiem pakalpojumiem nav prevalējoša – cilvēkiem būšana ārpus institūcijas šķiet jau kā liels viņu dzīves uzlabojums, un pakalpojumi kļuvuši otršķirīgi. Piemēram, viena persona uz jautājumu, kāpēc nav izvēlējusies nevienu no piedāvātajiem pakalpojumiem, atbild: “Es tā dzīvojot pansionātā domāju, arī jau tad vairs nevajadzēja. Šeit jau es tālāk virzos uz priekšu, šeit es attīstos. Šeit es strādāju, iemācos citu ko, ko es nemācēju agrāk. Šeit es iemācos savu patstāvību. Šeit es iemācos savu ikdienu, kas man nepieciešams. Katru dienu, kad pilsēta, kad darbs, kad brīvdiena. Es pie tā pieturos.”⁹⁰ Un Tomass saka, ka pakalpojumi viņam nav nepieciešami, jo “es uz viņiem arī netieku uz tiem pakalpojumiem, kad sāku strādāt”⁹¹. Lai gan Tomasam pakalpojumi nav vajadzīgi, tas liek uzdot jautājumus par pakalpojumu pieejamību strādājošām personām – jau noskaidrojām, ka nodarbinātība ir būtiska patstāvīgas dzīves sabiedrībā sastāvdaļa, tomēr tā neizslēdz nepieciešamību pēc papildus atbalsta sociālo pakalpojumu veidā. Arī speciālisti fokusa grupās norāda, ka cilvēki pēc dzīves institūcijā adaptācijas periodā ir salīdzinoši kūtri, un nevēlas saņemt pakalpojumus, it īpaši dienas aprūpes centros, jo tas atgādinot režīmu sociālās aprūpes centros⁹².

Redzam arī šādus piemērus – DI ietvaros sieviete saņēmusi dažādus pakalpojumus, un laikā, kad tie tiek pārtraukti, tas radījis nomāktību: “Man tagad ir bēdīgi, ka ir beidzies projekts. Apstājies. [...] Man tagad skumji, kā būs ar mentoriem, vai mentori paliks. Mums te bija nodarbības, mākslas terapija. Bet par mākslas terapiju cīnīsies, lai tomēr būtu nodarbības. Fizioterapija te bija. Otrdien bija pēdējā fizioterapija. Es kaut kā nomākta, ka tas projekts ir apstājies. Kā būs, kā būs. Vai Labklājības ministrija piešķirs to naudu, vai [pašvaldības] dome. Kā tur būs, es par to tā domāju.”⁹³

⁸⁹ Intervija ar Martu, 2023. gada 14. jūnijs.

⁹⁰ Intervija ar Ralfu, 2023. gada 28. jūnijs.

⁹¹ Intervija ar Tomasu, 2023. gada 30. jūnijs.

⁹² Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

⁹³ Intervija ar Esteri, 2023. gada 30. jūnijā

Notiek arī gluži pretēji – ir grupu dzīvokļi, kur aizņemtību nodrošinošo sociālo pakalpojumu saņemšana ir “obligāta” un ne vienmēr sakrīt ar cilvēka vēlmēm un vajadzībām. Piemēram, kā stāsta Alise: “Mēs vienkārši aizbraucām dzīvot uz grupu māju. Tad mums piedāvāja: ja nav darba, brauc uz šejieni [dienas centru]. Ja ir darbs, tad nav jābrauc. Mājā nevar sēdēt.”⁹⁴ Tāpat, arī satikām personu, kura pakalpojumus gluži neizvēlējās – uz jautājumu par to, vai viņa pati ir izvēlējusies visus saņemtos pakalpojumus, Marija atbild: “Nē, man pasaka. Ir viena tāda sieviete, kas te agrāk dzīvoja un strādāja. Viņa gribēja, lai man pašai būtu labi.”⁹⁵ Lai gan atbalsts pakalpojumu veidā šīs jaunās sievietes vērtējumā ir noderīgs un viņa neko nevēlas mainīt, ir būtiski, ka cilvēki uzsākot patstāvīgu dzīvi, arī pieņemtu patstāvīgus lēmumus par to, kā viņu dzīve notiek – sākot no ikdienas sīkumiem, un beidzot ar lieliem dzīves jautājumiem. Tā paša grupu dzīvokļa iedzīvotājs arī stāsta par to, ka saņem pakalpojumus, kurus nav vēlējis: “Jā, uzspieda, Es gribēju atteikties, bet viņi uzspieda un pateica, ka jābrauc [uz dienas centru]. Jā, ja nebrauks, tad metīs ārā no šejienes.”⁹⁶

Kāds no aptaujātajiem stāsta, ka pakalpojumus vēlas, bet viņam tos nepiešķir, lai gan ir runājis ar grupu dzīvokļa sociālo darbinieku par asistenta pakalpojumu – uz jautājumu, vai ir rakstijis iesniegumu kāda pakalpojuma saņemšanai, atbild ar “nē”. Cilvēkiem ar invaliditāti un zemiem ienākumiem ir pieejami vairāki sociālās palīdzības un pakalpojumu veidi, un ir būtiski, lai personas, kurām tie ir nepieciešami, arī uzzinātu par šo pakalpojumu saņemšanas iespējām. Ņemot vērā, ka pakalpojumu pieprasīšanas process pašvaldībās ir gana sarežģīts un ir jāveic vairāki soļi, lai tos saņemtu, būtu jāpārlicinās, ka personām ar GRT ir nodrošināta informācijas pieejamība – piemēram, procesa skaidrojumi ar piktogrammām vai sarunas ar darbiniekiem vieglajā valodā. Arī Latvijas Republikas tiesībsarga birojs savos ziņojumos pēc trīs vizītēm grupu dzīvokļos 2022. gadā ir norādījis uz nepieciešamību uzlabot informācijas pieejamību (piemēram, informāciju par dienas ritmu un līguma par grupu dzīvokļa pakalpojumu saturu) to iemītniekiem⁹⁷.

Arī šeit atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojums var lieliski palīdzēt, un vairāki grupu māju iemītnieki to jau ir izmantojuši un turpina izmantot. Arī vairāku grupu māju vadītāji šo pakalpojumu redz kā labu papildus atbalsta resursu.

3.2.4. Citi pakalpojumi

3.2.4.1. Veselības aprūpe

Veselības aprūpes pakalpojumu un speciālistu pieejamība personām ar GRT ir īpaši būtiska. Ģimenes ārsta un citu ārstniecības speciālistu maiņa pēc dzīves institūcijā var sagādāt dažādus izaicinājumus, piemēram, neuzticība jaunam psihiatram var novest pie tā,

⁹⁴ Intervija ar Alisi, 2023. gada 14. jūnijā.

⁹⁵ Intervija ar Mariju, 2023. gada 7. jūnijā.

⁹⁶ Intervija ar Oliveru, 2023. gada 16. maijā.

⁹⁷ Latvijas Republikas tiesībsargs, Ziņojums par vizīti uz biedrības Cerību spārni grupu māju Spāre.

Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2023/01/zinojums-par-viziti-grupu-maju-spāre.pdf>

Latvijas Republikas tiesībsargs, Ziņojums par vizīti uz Saldus novada pašvaldības aģentūras “Sociālais dienests” struktūrvienības “Sociālais nams” grupu dzīvokļiem.

Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2023/01/zinojums-saldus-grupu-dzivokli.pdf>

Latvijas Republikas tiesībsargs, Ziņojums par vizīti uz Gulbenes novada sociālā dienesta struktūrvienību Grupu māja.

Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2023/01/zinojums-gulbenes-grupu-maja.pdf>

ka persona vairs nelieto medikamentus. Veselības jautājumi cilvēkiem, kuri uzsāk dzīvi sabiedrībā pēc dzīves sociālās aprūpes institūcijās, ir īpaši svarīgi: “Tie kas iznāk no SAC, lielai daļai ielaistas veselības problēmas, un tad liekas, ka mums kā aprūpes centram jāorganizē veselības pārbaudes, operācijas. Ir ļoti daudz laika papildus jāvelta šim jautājumam, braucam līdz pie ārsta un palīdzam, jo nav pieredzes pašam braukt un stāstīt. Holesterīns un cukurs ir liela problēma. Medicīniskā puse ir ļoti aktuāla.”⁹⁸

Tiesībsarga biroja pārstāvji 2022. gada vasarā apmeklēja vairākus grupu dzīvokļus, un vienā no tiem deva savu slēdzienu arī par veselības aprūpes jautājumiem, kā vienu no būtiskākajiem izaicinājumiem minot tieši zāļu lietošanu. Rekomendāciju formā savukārt tiek aicināts sniegt atbalstu iemītniekiem, lai izvairītos arī no stacionēšanas ārstniecības iestādēs, kas iedzīvotāju vidū tiek uztverts kā sods.⁹⁹ Arī fokusa grupu dalībnieki norāda šo kā izaicinājumu: “Mēs praktizējam nedēļas kastītes, cilvēki mācās kā salikt zāles, kā tās saucās. Milzīga problēma tiem, kas nāk no SAC, pusceļa mājām ir zāļu lietošana.”¹⁰⁰

Tomēr atkal jāatgriežas pie pakalpojumu pieejamības jautājuma – speciālistu trūkums arī medicīnas nozarē ir aktuāls jautājums, kas attiecīgi parādās ne tikai personu ar GRT atbildēs par pakalpojumu pieejamību, bet arī speciālistu viedoklī 2022. gadā veiktajās fokusa grupu diskusijās. Valmieras fokusa grupas diskusijā ar savu pieredzi dalījās Cēsu novadā izveidotās grupu mājas pārstāves – viena no viņām stāstīja par to, kā cilvēkiem gāja ar ģimenes ārsta atrašanu: “Tā arī bija viena no problēmām, ar ko saskārāmies, jo bija jāatrod uzreiz visiem 9 cilvēkiem. Uzņēma mūs tas, kas uzņēma, līdz galam neesam apmierināti ar viņa darbu. Prasām, lai padziļināti izpēta. Ģimenes ārsts nav ļoti ieinteresēts. Sākumā ieraudzīja psihiatra izrakstītos medikamentus, teica, ka varbūt kaut ko nevajadzētu lietot.”¹⁰¹ Arī citu speciālistu pieejamība ir vāja: “Psihiatru trūkums ir liela problēma. [..] Nav pieejami speciālisti.”¹⁰² Savukārt grupu mājas pārstāvji no Kurzemes vērsa uzmanību, ka daudzi atnāk uz grupu dzīvokli ar katastrofālu veselības stāvokli: “Veselības jautājums SAC ir ārprāts – cilvēkiem nav pārbaudīta redze vispār. Mēs sākam ar to, ka klientus ne tikai reģistrējam pie ģimenes ārsta, bet arī sākam ar veselības stāvokli kā tādu, lai var dzīvot patstāvīgu dzīvi – vai redz, dzird, saprot. No tā atkarīgs vai varēs strādāt, kādi risinājumi nepieciešami. Veselības uzturēšana – gribētos labāku, kas nāk no pilnas valsts apgādības, zobu kvalitāte – ļoti reti vai vispār netiek vesti pie zobārsta. Varētu apārstēt, analīzes veikt, gremošanas trakta problēmas izteiktas. Sākam ne tikai ar psiholoģisko portretu, bet arī veselības aprūpi. [..] Sirds, kuņģis.”¹⁰³

Plaisa starp veselības un sociālo aprūpi bieži vien noved pie medikamentu nelietošanas, kas savukārt reizēm var novest pie hospitalizācijas. Cilvēkiem, dzīvojot ilgstošās sociālās aprūpes iestādēs, nav bijusi iespēja mācīties lietot medikamentus, savukārt grupu dzīvokļu darbinieki secinājuši, ka bieži vien veselības speciālisti secina, ka šiem cilvēkiem ir bijušas neatbilstoši lielas medikamentu devas. Izejot dzīvē sabiedrībā, patstāvīga medikamentu lietošana tiem, kuriem tas ir nepieciešams, ir ārkārtīgi būtiska ikdienas sastāvdaļa, bet nav

⁹⁸ Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

⁹⁹ Latvijas Republikas tiesībsargs, Ziņojums par vizīti uz Gulbenes novada sociālā dienesta struktūrvienību Grupu māja. Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2023/01/zinojums-gulbenes-grupu-maja.pdf>

¹⁰⁰ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

¹⁰¹ Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

¹⁰² Fokusa grupas diskusija ar Tukuma novada pārstāvjiem, 2022. gada 18. februāris.

¹⁰³ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

neviens, kurš šīs prasmes iemācītu. Tomēr ir jau atkal jāatzīmē grupu dzīvokļu novietojums, kurš krietni apgrūtina pakalpojumu nodrošināšanu, kas attiecīgi var rezultēties tajā, ka cilvēks medikamentus pārtrauc lietot vai nelieto atbilstošajā apjomā un regularitātē.

Ar ārstniecības speciālistu maiņu saskārusies ir lielākā daļa no respondentu vidus, un vairākiem ir bijuši izaicinājumi saskarsmē ar ārstniecības personām. Piemēram, cilvēks stāsta, ka ir neapmierināts ar ģimenes ārsta attieksmi: "Viņai pat nevar neko īsti pajautāt. Viņa uzreiz sāk blaut uz tevi. [...] Es viņai, man liekas, nepatīku. Viņa, kad mani redz, uzreiz sāk lekcijas. [...] Viņa uzskata, ka tādiem cilvēkiem kā es, būtu jādzīvo pansionātā. Ka šī vieta neder man. Es viņai teicu, ka es te esmu tāpēc, ka es arī gribu normālu dzīvi. Es viņai joprojām pierādu, ka es spēju te būt. Galvenais, lai būtu cilvēki, kuri gatavi palīdzēt, tad es vispār bez problēmām te varu būt. Vienīgi ar viņu man ir konflikts."¹⁰⁴ Kad vaicājām, kādēļ ārstu nav mainījis, saņēmām atbildi, ka ir ziņots grupu mājas darbiniekiem, kuri paskaidrojuši, ka to nav tik viegli izdarīt, turklāt minētais speciālists ir vienīgais ģimenes ārsts pilsētā. Kādai intervētajai sievietei, kura ārstus nevēlējās mainīt, tomēr, to esot nokārtojis sociālais darbinieks, jo sievietei, ievācoties grupu dzīvoklī, mainījās piederīgā pašvaldība. Rezultātā sadarbība gan ar psihiatru, gan ģimenes ārsti ir izveidojusies laba: "Man psihiatre teica – es jums izrakstīšu zāles uz diviem mēnešiem."¹⁰⁵ Savukārt Ričardam, ievācoties jaunā grupu dzīvoklī, divu mēnešu laikā nav izdevies tikt pie jauna ģimenes ārsta, tas ir jāapmeklē iepriekšējā dzīvesvietā apmēram 100km attālumā. Lai gan lūdzis darbiniekiem atbalstu ģimenes ārsta nomaiņā, saņēmis atbildi, ka ar iepriekšējās dzīvesvietas pašvaldību līgums ir būs spēkā vēl vismaz trīs mēnešus¹⁰⁶. Savukārt Esteri nepatīk jaunais ģimenes ārsts, jo viņai ir sajūta, ka viņš par Esteri domā kā par institūciju cilvēku, un neuzklausa – viņa vēlējas saņemt kādu pakalpojumu, bet ārsts subjektīvu iemeslu vadīts atteicies izsniegt nosūtījumu, un situāciju beigās varēja atrisināt vien ar mentora iesaisti.¹⁰⁷

Šie pieredzes stāsti liek uzdot jautājumu – vai pirms jaunu grupu dzīvokļu veidošanas dažādās Latvijas vietās, nebūtu būtiski vispirms izvērtēt sociālo un vispārējo pakalpojumu sniedzēju pieejamību?

3.2.4.2. Finanšu pakalpojumu pieejamība

Kā jau atzīmēts iepriekš, finanšu pratība to cilvēku vidū, kuri uzsākuši dzīvi sabiedrībā, ir izaicinājums. Tik lielā mērā, ka četras personas no 30 respondentiem uztic savu naudu grupu dzīvokļa vadītājam vai aprūpētājam – nauda tiek izsniegta pēc konkrēta lūguma, sniedzot atbalstu arī pirkuma nepieciešamības izvērtēšanā. Finanšu pratība, protams, arī ietekmē, kādā veidā šie cilvēki izmanto banku pakalpojumus – daļa (piecas personas) izmanto iespēju saņemt VSAA izmaksāto pensiju ar Latvijas Pasta starpniecību un banku pakalpojumus neizmanto vispār.

Pārējie izmanto banku pakalpojumus – daļa patstāvīgi, daļa ar sociālo pakalpojumu sniedzēju atbalstu. Vairāki intervētie cilvēki stāstīja, ka lietot bankas karti ir izaicinoši, kādam iemesls ir tas, ka nespēj atcerēties PIN kodu un karti bankomāts "norij", kādam – tas,

¹⁰⁴ Intervija ar Markusu, 2023. gada 7. jūnijs.

¹⁰⁵ Intervija ar Martu, 2023. gada 14. jūnijs.

¹⁰⁶ Intervija ar Ričardu, 2023. gada 5. jūlijs.

¹⁰⁷ Intervija ar Esteri, 2023. gada 30. jūnijs.

ka bankomāta norādes ir grūti izlasīt: “Man grūti pašai. Man [aprūpētāja] iet līdzī. Tur jālasa, lai nenorij kartu. [Pilsētā] man jau tā bija, ka norija veco kartu. Nedabūju atpakaļ. Tad es dabūju uz [bankas filiāli] braukt kārtot. Pa vienu dienu sataisīju, a konts tas pats palika.”¹⁰⁸ Dažiem savukārt bankas kartes izmantošana nekādas problēmas nesagādā: “Pirmo reizi, kad mēs braucām uz banku, viņi piespieda PIN kodu un man vajadzēja atcerēties no galvas. Tagad es visu zinu. Man jau otrais PIN kods jau ir. Es tagad no galvas visu zinu.”¹⁰⁹

Daļa izmanto arī internetbankas pakalpojumus (gan ar SmartID, gan ar kodu kalkulatoriem), un lielākā daļa to apguvuši pēc iznākšanas no institūcijām: “Darbinieki apmācīja. Negribējās, bet kaut kā centos iegaumēt un tad arī aizgāja. Pirmā, otrā reize vēl nebija tā īsti skaidrs, bet tad jau aizgāja. Tad vairs nevajadzēja nekādu palīdzību, viss pa smuko aizgāja. Rēķinus pats taisu, jau maksāju.”¹¹⁰; “Man ir kodu kalkulators. Es neesmu iemācījies ar viņu rīkoties. Tas man ir pavisam nesen. Man tā visa pārbraukšana no pusceļa mājas, tā gatavošanās, man vienkārši galīgi nebija laika piesēsties un kaut ko noskaidrot. Bet līgums man ir.”¹¹¹

Attiecībā uz finanšu pakalpojumu pieejamību personām ar GRT RC “ZELDA” jau ilgstoši sadarbojas ar dažādām finanšu institūcijām un iestādēm, lai aktualizētu šo jautājumu, ņemot vērā izaicinājumus, kas ir radušies ikdienas praksē. Piemēram, ja cilvēks bankā ierodas ar kādu sociālo pakalpojuma pārstāvi, vairākkārt ir pieredzēts, ka bankas darbinieki nekavējoties iesaka personai ierobežot viņas rīcībspēju, tādējādi diskriminējot klientu. Lai pārrunātu konstatētās problēmas, saņemot *Swedbank* pakalpojumus, 2018. gada 25. janvārī pēc *Swedbank* iniciatīvas tika organizēta trīspusēja tikšanās, kurā piedalījās Labklājības ministrijas Sociālās iekļaušanas politikas departamenta, *Swedbank* un RC “ZELDA” pārstāvji. “Sanāksmē *Swedbank* pārstāvji apliecināja, ka bankas darbiniekiem nav informācijas kā rīkoties gadījumos, ja bankas klients ir persona ar GRT un ja šādu personu pavadā, piemēram, asistents vai atbalsta persona, jo bankas standarti nepieļauj trešās personas klātbūtni, risinot ar banku saistītos privātpersonas jautājumus. Sanāksmes laikā RC ZELDA informēja bankas pārstāvjus gan par atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojuma saturu, gan par 2012. gadā veikto rīcībspēja institūta reformu un ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. pantu (tiesības uz tiesībspēju un rīcībspēju), aicinot arī iepazīties ar ANO Komitejas par personu ar invaliditāti tiesībām sagatavoto Vispārējo komentāru Nr.1, kas padziļināti skaidro ANO Konvencijas 12. panta saturu. Sarunas noslēgumā visas puses vienojās, ka nepieciešams turpināt šī jautājuma izpēti un domāt par bankas darbinieku apmācību.”¹¹²

Vidzemes reģiona fokusa grupas dalībniece, kura pārstāv grupu māju, arī vēl 2022. gadā stāstīja: “Esmu ar to saskārusies, ir viegli un ērti, ka jauniešiem ir internetbankas. SEB dod piekļuvi, un tur mums laba sadarbība. *Swedbanka* ļoti rūpīgi izvērtē, uzskata, ka paši nespēs izvērtēt un saprast darbības, rīkoties ar internetbanku, kodu kalkulatoru. Savukārt, ja kāds palīdzēs, persona var tikt pakļauta krāpnieciskām darbībām un riskam. Tāpēc ar šo banku mums ir problēmas. Šobrīd pakalpojumā ir 2 jaunieši, kas labi māc rīkoties ar internetbanku,

¹⁰⁸ Intervija ar Emmu, 2023. gada 28. jūnijs.

¹⁰⁹ Intervija ar Paulu, 2023. gada 28. jūnijs.

¹¹⁰ Intervija ar Ralfu, 2023. gada 28. jūnijs.

¹¹¹ Intervija ar Martu, 2023. gada 14. jūnijs.

¹¹² Gala ziņojums “Atbalsta personas pakalpojuma izmēģinājumu projekta rezultātu izvērtējums. 106.lpp. Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/10781/download>

pārējiem vajag palīdzību. Tā bija viena no problēmām. Mums [pilsētā] SEB ļoti atsaucīga.”¹¹³ Savukārt Jelgavā bijusi šāda pieredze ar minēto banku: “Swedbank mums bija ļoti diskriminējoša situācija. Rakstījām bankai, LM, TB – nav normāla situācija, ka klientam atsaka pieslēgt internetbanku, jo klients pusgadu ir iznācis no institūcijas, jo saka, kad iemācīsies un iegādāsies telefonu, kur Smart ID, nevis kodu kalkulatoru, jo tas ir nedrošs. Mēs par to sacēlām traci. Vēl esam situācijas risinājumā.”¹¹⁴

3.2.5. Saskarsme ar vietējo sabiedrību

Dzīve ilgstošas sociālās aprūpes institūcijās ir krietni citādāka nekā esot sabiedrībā – cilvēks nevar brīvi pārvietoties pēc savas gribas un ir norobežots no sabiedrības. Piemēram, Anna stāsta: “[SAC] – es tur dzīvoju – tur bija baigi stingri un asi. [...] Jo darbinieki mums blāva virsū, kliedz un nelaida nekur, kur paši gribējām. Nekur mūs nelaida.”¹¹⁵ Elza, gatavojoties darba intervijai, uztraucas, kā viņu pieņems: “Nu tagad man būs tā darba intervija. Es bišķiņ uztraucos kā man tur būs, ja es astoņus gadus, rēķini, neesmu strādājusi. Kā mani pieņems sabiedrība, kā mani sabiedrībā uztvers. Man būs grūti kontaktēties ar tiem svešiem cilvēkiem. Būs grūti pajautāt, kur kas atrodas, kas un kā.” Taču Artūrs stāsta, kā novērtē izmaiņas sabiedrībā: “Man patīk, ka tomēr kaut kas ir pamainījies, kad mēs esam iegājuši Eiropas Savienībā, un ka cilvēki ir atvērti, un ka viņi dalās pieredzē. Un tiešām, ka var dot tās mājas, un ka var arī gatavoties un mācīties, un dzīvot tā kā visi citi cilvēki jau. Tas jau neko nenožīmē, ka tā 2. grupa ir – nu arī tāpatās viņš ir cilvēks un viņš gatavojas un mācās, un viņš arī integrējas sabiedrībā.”¹¹⁶

Kā jau noskaidrojām, grupu dzīvokļi bieži vien atrodas samērā tālu no pilsētu vai novadu centriem, kur ir ierobežotas darba un izglītības iespējas. Tāpat arī saskarsme ar sabiedrību – vietās, kur ir mazākas un ciešākas komūnas, jaunpienācējam ar GRT iedzīvoties ir grūti, kā arī nav tik daudz un brīvi pieejamu kultūras un cita veida brīvā laika pavadīšanas pasākumu, kas dotu iespējas iepazīties un sadarboties ar vietējiem iedzīvotājiem.

Nodarbinātība ir lielisks instruments jaunu kontaktu iegūšanā un sociālo prasmju attīstīšanā, bet nomaļās vietās arī darba meklējumi ir izaicinoši, un bieži vien, ja darbs atrodas, tas ir saistīts ar pašu grupu dzīvokli vai, piemēram, dienas centru. Gandrīz neviens no intervētajiem cilvēkiem laikā kopš patstāvīgas dzīves uzsākšanas nav ieguvis jaunus draugus, tie, kuri strādā ārpus grupu dzīvokļa un dienas centru piedāvātajām darba vietām, protams, ir iepazinušies ar saviem kolēģiem, bet pārsvarā DI procesa laikā grupu dzīvokļos nonākušie jaunas attiecības ar citiem nav izveidojuši un galvenokārt kontaktu uztur ar institūcijās iepazītajiem cilvēkiem.

Protams, cilvēki pašos grupu dzīvokļos arī socializējas savā starpā, bet šī socializēšanās nav tik brīva izvēle, ņemot vērā, ka šie ir cilvēki, ar kuriem ir jādala koplietošanas telpas, un pārsvarā arī privātā telpa (ja dzīvo pa diviem vienā telpā). Mēs katrs gribam izvēlēties draugus un cilvēkus, ar kuriem pavadīt laiku, tāpēc ir būtiski domāt par to, kā veiksmīgāk atbalstīt cilvēkus, kuri atgriezušies sabiedrībā, arī ar šo.

¹¹³ Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

¹¹⁴ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

¹¹⁵ Intervija ar Annu, 2023. gada 14. jūnijs.

¹¹⁶ Intervija ar Artūru, 2023. gada 30. jūnijs.

Kā arī, lai gan grupu dzīvoklis nav institūcija, tomēr tajos ir dažādi iekšējās kārtības noteikumi, kas ierobežo cilvēku pašnoteikšanos. Tādējādi realitātē dzīve grupu dzīvoklī ne reti lielā mērā līdzinās dzīvei institūcijā. Piemēram, kāda grupu dzīvokļa iemītniece stāsta par savām pilsētas Līgo svētku svinībām: “Vienīgi žēl man bija tas, ka mūsu vadītāja, priekšniece dabūja *prikurik* par to, ka mēs pusdivos atnācām mājās no tās ielīgošanas. Ja reiz, es tā domāju, ja reiz šitā te integrēšanās sabiedrībā, tad dodiet vaļu. Mēs visu laiku esam sēdējuši četrās sienās pansionātā. Tad kāpēc man ir atkal kaut kādi ierobežojumi mistiski?”¹¹⁷

Fokusa grupu dalībnieki no grupu dzīvokļiem norāda, ka vietējie iedzīvotāji pirms grupu dzīvokļu atvēršanas ir izrādījuši zināmu satraukumu, tai skaitā gadījumos, kad plānotā pakalpojuma atrašanās vieta bija jāmaina. Tomēr, kad cilvēki jau uzsāk dzīvot līdzās, tad attieksme ļoti ātri ir izmainījusies: “Sākotnēji liels izbrīns, ka esam normāli, var ar mums komunicēt. Esam pašā centrā, mūsu mājā ir [cita pakalpojuma sniedzējs], garām jāiet uz veikalu. Tad sākām savu māju rotāt, apkārtni uzkopt un šobrīd mūs uztver kā foršus kaimiņus.”¹¹⁸ Daži pakalpojumu sniedzēji nodarbojas arī ar mezo līmeņa sociālo darbu, ieguldot darbu sabiedrības attieksmes maiņā: “Piedāvāju bērnus aizvest uz dienas aprūpes centru – bērni uzdeva daudz jautājumus, mums bērnos jāiegulda informācija, ka ir dažādi cilvēki.”¹¹⁹

Visi respondenti ir pierādījuši, ka ir spējīgi būt pilnvērtīgi sabiedrības locekļi un mūsu sabiedrība viņu klātbūtnes dēļ ir kļuvusi tikai bagātāka – kā saka Valmieras Sociālā dienesta pārstāve: “Viss notiek, viss mainās. Mēs nevaram sagaidīt, ka sabiedrība izmainīsies vienā mirklī. Jānomainās divām paaudzēm. Nebūs “mēs un viņi”, bet būs tikai “mēs”. Mēs esam viena sabiedrība.”¹²⁰

¹¹⁷ Intervija ar Elzu, 2023. gada 30. jūnijs.

¹¹⁸ Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

¹¹⁹ Fokusa grupas diskusija ar Tukuma novada pārstāvjiem, 2022. gada 18. februāris.

¹²⁰ Fokusa grupas diskusija ar Valmieras novada pārstāvjiem, 2022. gada 28. janvāris.

SECINĀJUMI UN NOBEIGUMS

Pētījuma rezultātā varam izdarīt vairākus būtiskus secinājumus par personu ar GRT iekļaušanos sabiedrībā DI projekta ietvaros:

1. Dažādos sabiedriskās domas pētījumos parādās pozitīvas tendences cilvēku attieksmē pret personām ar GRT, tomēr pieredze rāda, ka saskaroties ar šo sabiedrības grupu personiski, ne vienmēr esam gatavi uzņemt cilvēkus ar GRT mūsu vidū.
2. Grupu dzīvokļu novietojums ne reti liedz cilvēkiem piekļūt dažādiem sociālajiem, ārstniecības un citiem pakalpojumiem. Ārstniecības un sociālo pakalpojumu sniedzēji ir jāmeklē kilometriem tālu, to ir maz, kas attiecīgi noved pie tā, ka, piemēram, nesaskaņu gadījumā ārstu nav iespējams nomainīt, jo tas ir vienīgais speciālists apkārtnē. Nomaļās vietas, kur izvietoti grupu dzīvokļi, ierobežo darba un izglītības iespējas.
3. Lai palīdzētu cilvēkiem ar GRT, kuri uzsākuši dzīvi ārpus institūcijām, ir būtiski, lai dažādi atbalsta veidi būtu pieejami un viegli sasniedzami. Sociālie pakalpojumi, kas piedāvā individuālu atbalstu, var nodrošināt būtisku atbalstu cilvēku ar GRT labklājībai un integrācijai sabiedrībā.
4. Saskaņā ar Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumu "Grupu mājā (dzīvoklī) nodrošina mājokli un individuālu atbalstu sociālo problēmu risināšanā un, ja nepieciešams, sociālo aprūpi personām ar garīga rakstura traucējumiem, kurām ir objektīvas grūtības dzīvot patstāvīgi, bet nav nepieciešama atrašanās ilgstošas sociālās aprūpes un sociālās rehabilitācijas institūcijā."¹²¹ Likums nenosaka, ka grupu dzīvokļa pakalpojums ir mājokļa pakalpojums, kurš ir ierobežots laikā ar konkrētiem pakalpojuma sniegšanas termiņiem. Tomēr gan speciālistu vidū, gan sabiedrībā varam novērot, ka šo pakalpojumu uztver citādāk: "Grupu dzīvoklis nav nākamā institūcija, bet starpposms starp institūciju un reālu patstāvīgo dzīvi. Mēs to sakām arī klientiem. Mēs neesam brīvā tipa pansionāts, kā daži mūs nodēvēja. Grupu dzīvoklis nav patstāvīga, ilgstoša vieta kur dzīvot. Jūs pēc gada, diviem (gadiem) vai septiņiem (gadiem) aiziesiet un dzīvosiet atsevišķi. Tad ir nākamās bažas – ja aiziešu, vai varēšu turpināt ar jums sazināties. Mēs esam institūcija pēc definīcijas, jo reģistrējamies kā ilgstošās aprūpes centrs. Esam institūcijas tipa. Gribam, lai šis ir kā starpposms, mācību posms, lai sagatavotos nākamajam posmam."¹²²
5. Gandrīz visi (28 no 30 pētījuma dalībniekiem) norādīja, ka dzīve sabiedrībā ir labāka nekā institūcijā. "Šeit ir lielāka brīvība, var aiziet kaut kur, ar atprasīšanos uz ilgāku laiku. Pansionātā nav tā. Pansionātā bišķiņ savādāk režīms. Tur uzvaktē vairāk."¹²³ Jānis, arī šobrīd dzīvojot pusceļā mājā, norāda, ka "es jau vispār labāk gribētu brīvībā"¹²⁴ Lielākā daļa norāda brīvību un klusumu kā svarīgākos aspektus, kāpēc dzīve ārpus institūcijas ir labāka.

¹²¹ Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums.

Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/68488-socialo-pakalpojumu-un-socialas-palidzibas-likums?&search=on>

¹²² Fokusa grupas diskusija ar Jelgavas novada pārstāvjiem, 2022. gada 25. janvāris.

¹²³ Intervija ar Ernestu, 2023. gada 26. maijs.

¹²⁴ Intervija ar Jāni, 2023. gada 28. jūnijs.

6. Gan pētījuma dalībnieku sniegtajās intervijās, gan fokusa grupu diskusijās apstiprinājās līdzšinējie vērojumi, ka ir nepieciešami būtiski uzlabojumi cilvēku ar GRT sagatavošanas procesam pirms institūcijas atstāšanas – ne tikai uzlabojot ikdienas dzīves prasmju apmācību, bet arī pārdomājot, kā, iesaistot psihiatrus vai psihiatrijas māsas, veicināt institūciju iemītnieku līdzestību, lai cilvēki labāk izprastu savus veselības traucējumus un medikamentu lietošanas nepieciešamību. Tāpat svarīgi pievērst uzmanību arī institūciju iemītnieku somatiskās veselības stāvoklim un savlaicīgi jārod risinājumi, tur, kur tie nepieciešami, nevis jāatstāj uz nākamo pakalpojumu sniedzēju pleciem.
7. Pētījuma dalībnieki stāstīja par finansiālajiem izaicinājumiem, uzsākot dzīvi grupu dzīvoklī, kad izejot no institūcijas, saņēmuši pensiju 19 Euro apmērā, bet līdz pilnās pensijas izmaksai jāizdzīvo vēl mēnesis. RC “ZELDA” uz šo problēmu LM jau bija norādījusi un aicinājusi meklēt risinājumus gan 2013. gadā, gan 2018. gadā, tāpēc bija pārsteidzoši uzzināt, ka arī 2022. gadā nekas nav mainījies.
8. Lai gan DI projekts ir noslēdzies, DI procesam noteikti ir jāturpinās, neskatoties uz to, ka publiskajā telpā izskan dažādi pašvaldību un pakalpojumu sniedzēju viedokļi par finansiāliem izaicinājumiem turpināt nodrošināt DI ietvaros izveidoto sabiedrībā balstīto pakalpojumu sniegšanu. Visi intervēto cilvēku stāsti rāda, ka DI deva jaunas iespējas un sniedza nozīmīgu atbalstu dzīves pārmaiņās cilvēkiem, kas vēlas dzīvot mums blakus.
9. Pētījuma dalībnieki stāstīja, ka, pametot institūciju, viņiem netika piedāvātas izvēles iespējas, kurā grupu dzīvoklī dzīvot. Vienīgā iespēja bija dzīvot grupu dzīvoklī, ar kuru ir saistīta deklarētā adrese, pirms nokļūšanas institūcijā. Daži pētījuma dalībnieki, kuri ilgstoši bija uzturējušies institūcijā, nebija savas iepriekšējās dzīvesvietas apmeklējuši gadiem ilgi. Tas nozīmē, ka būtībā viņiem dzīve bija jāuzsāk no jauna svešā vietā, kurā turklāt bija ierobežota pieejamība veselības un sociālajiem pakalpojumiem un darba un izglītības iespējām. 2022. gada septembrī ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas pieņemtajās “Vadlīnijās deinstitutionalizācijai, tai skaitā ārkārtas situācijām”¹²⁵ 21. punktā ir runāts par cilvēku tiesībām uz brīvu izvēli arī mājokļa jautājumos, bet pētījuma rezultātos jāsecina, ka šī DI projekta ietvaros tās netika ievērotas.

Interviju noslēgumā vaicājām pētījuma dalībniekiem, ko viņi vēlētos pateikt tiem cilvēkiem, ar kuriem viņi dzīvo vienā pilsētā. Šeit dažas no atbildēm:

- “Lai viņi ir tādi labvēlīgi!”
- “Man patīk, es esmu apmierināts, priecīgs.”
- “Lai dzīvo!”
- “Nu, lai dzīve kļūst arvien labāka un labāka.”
- “Lai draudzīgi cilvēki, lai viss attīstās.”
- “Jā, lai izdodas! Lai veicās viņiem!”

¹²⁵ Committee on the Rights of Persons with Disabilities. Guidelines on Deinstitutionalization, including in emergencies. 10.31.2022. Pieejams: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/5

- "Es cilvēkiem gribētu novēlēt stipru veselību, izturību, lai būtu laimīgi, satīcīgi draudzīgi, pieklājīgi, sasveicinātos viens ar otru. Pateiktu paldies par šo dienu."
- "Būt satīcīgiem. Cienīt viens otru. Godāt. Izpalīdzēt. Būt mīlētiem, izprastiem. Neatstumt viens otru. Viss ar laiku piepildīsies. Visu to skaistāko un jaukāko."
- "Droši vien, ka veiksmi!"
- "Nevēliet nevienam ļaunu, smaidiet biežāk, dzīvojiet visi draudzīgi! Cenšaties viens otram palīdzēt! Neskatieties televizoru – šausmu filmas, kriminālus, slepkavības un tā tālāk – kaut kādu negatīvu informāciju. Dodieties, veidojiet uz kaut kādiem kultūras pasākumiem – deģām, dziesmām. Kaut ko kopīgi tur šašliku pacept vai vēl kaut ko. Jāņus nosvinēt vai lielākus svētkus – vairāk kopā turēties. Būt labsirdīgiem vienam pret otru, un ja kādam kaut ko vajag, tad palīdzēt viens otram. Tā."
- "Lai viņi ir labāki pret mums. Piemēram, viņi nav tādi kašķīgi."
- "Lai būtu priecīgi un jautri."
- "Daudz strādāt, neslinkot."
- "Lai cenšas arī kaut kā pārējie, tie, kas te ir, pa manām pēdām virzīties, visu sakārtot, sakrāt. Lai taupīt, protams, iemācās. Nopelnīt, tā kā es nopelnu. Saudzēju, ja ir kaut kas vērtīgs un dārgs, tas jāsaudzē. Un, ja vajag kaut ko taupīt, tad tiešām taupīt. Un kaut ko strādāt un nopelnīt, ja ir iespējas. Ja ir, tad nevajag atteikt kaut vismazāko iespēju nopelnīt."
- "Lai labi dzīvotu. Laba dzīvošanās, mācībās, darbs visiem."
- "Es gribētu pateikt to, lai viena ar otru labi sadzīvojas un nekad nestrīdētos. Lai viens otru mīlētu, cienītu un būtu draudzīgi un viens ar otru nekasītos."
- "Veselību."
- "Galvenais, lai viņi draudzīgi ir."
- "Es vienmēr saku, ka nevajag padoties, vajag cīnīties. Tālu tiks, ja tu cīnīsies."
- "Lai viņiem tur veiksmē visiem."

PIELIKUMS

Interviju jautājumi personām ar GRT, kas pēc dzīves ilgstošās aprūpes institūcijās, tagad dzīvo sabiedrībā.¹²⁶

Intervētājs iepazīstina ar sevi un izskaidro kas, kāpēc un kā notiks. Izskaidro un iedod intervējamajam parakstīt Piekrišanas veidlapu intervijai.

Aicina pastāstīt intervējamo par sevi:

- kā Jūs sauc?
- cik Jums gadu?
- ko Jūs darāt ikdienā (kā pāiet Jūsu dienu)?

1. Sagatavotība patstāvīgas dzīves uzsākšanai

- 1.1. Tagad Jūs dzīvojat ... (grupu mājā, pusceļa mājā, sociālajā dzīvoklī, savā dzīvoklī, pie ģimenes vai radniekiem, patversmē, citur). Kur un cik ilgi Jūs dzīvojāt pirms tam (pansionātā, slimnīcā, bērnu namā)?
- 1.2. Kurš izlēma, ka Jums būs jādzīvo citur (ārpus institūcijas, sabiedrībā)?
- 1.3. Vai Jūs pats izvēlējāties, kur tagad dzīvot?
- 1.4. Vai kāds Jums palīdzēja sagatavoties un izskaidroja, kāda tagad būs Jūsu dzīve (piemēram, ka pašam viss būs jādara – jātaisa ēst, jāiepērkas, jāmaksā rēķini, u.c.)?

2. Apmierinātība ar pašreizējo dzīves vietu

- 2.1. Cik ilgi Jūs šeit dzīvojat? Vai Jūs dzīvojat viens pats vai ar kādu kopā?
- 2.2. Kas Jums vislabāk patīk vietā, kurā Jūs tagad dzīvojat? Un, kas nepatīk?
- 2.3. Vai Jums ir visas nepieciešamās lietas? Kas tās palīdzēja sagādāt?
- 2.4. Ja Jūs salīdzināt, kur Jūs dzīvojāt kādreiz un tagad, kur Jums patīk labāk? Kāpēc?
- 2.5. Vai ir kādas lietas, kuras Jūs gribētu mainīt? Vai ir kāds, kurš Jums varētu palīdzēt to darīt?

3. Sociālā atbalsta pieejamība

- 3.1. Vai jums ikdienā ir nepieciešams kāds atbalsts (lai kāds palīdz)? Ja jā, vai Jūs saņemat šādu atbalstu? Kurš Jums palīdz? (sociālais darbinieks, grupu mājas darbinieki, tuvinieki, citi cilvēki, utt.)

¹²⁶ Intervētājam nav jāuzdod pilnīgi visi jautājumi. Svarīgi ir sekot līdzi personas teiktajam un, izejot no sacītā, uzdot atbilstošos jautājumus, formulējot personai viegli uztveramā veidā. Ja nepieciešams, var tikt mainīta/ pārveidota jautājuma forma, saglabājot tā saturu.

- 3.2. Vai Jums ir sadarbība ar sociālo dienestu/ sociālo darbinieku? (Vai Jūs ejat uz sociālo dienestu? Kāpēc?)
- 3.3. Vai Jūs zināt, kādus sociālos pakalpojumus Jūs varat saņemt un kā tos pieprasīt?
- 3.4. Kādus sociālos pakalpojumus Jūs ikdienā saņemat? (asistents, ģimenes asistents, aprūpe mājās, dienas centrs, specializētā darbnīca, psihologs, atbalsta grupas, atbalsta persona, u.c.).
- 3.5. Vai Jūs pats izvēlējāties šos pakalpojumus? Ja nē, kurš to izdarīja vai noteica? Vai Jums prasīja piekrišanu?
- 3.6. Kas Jums palīdzēja šos pakalpojumus nokārtot (pats, tuvinieki, sociālais darbinieks, kāds cits cilvēks vai speciālists)?
- 3.7. Vai jūs esat apmierināts ar šiem pakalpojumiem/ atbalstu?
- 3.8. Vai Jūs gribētu saņemt vēl kādu citu pakalpojumu / vai Jums būtu nepieciešams kāds cits atbalsts? Vai Jūs par to esat ar kādu runājis? Vai Jūs zināt, kas Jums jādara, lai to saņemtu?
- 3.9. Vai Jūs zināt, kur sūdzēties, ja saņemtais pakalpojums Jūs neapmierina, vai pakalpojums, ko Jūs vēlaties, Jums tiek atteikts?

4. Vispārējo pakalpojumu (bankas, sabiedriskais transports, veikali, kultūras iestādes, u.c.), darba, izglītības, veselības aprūpes pieejamība

- 4.1. Vai, mainot dzīvesvietu, Jums bija jāmaina arī savi ārsti (ģimenes ārsts, psihiatrs, psihologs, citi speciālisti, kurus regulāri apmeklējat)? Ja jā, cik vienkārši to bija izdarīt un kurš Jums palīdzēja? Kāda Jums ir sadarbība ar jaunajiem ārstiem?
- 4.2. Kur Jūs saņemat savu ikmēneša pensiju/ pabalstu (uz bankas kartes, pastā, nes pastnieks, saņem radnieks, cits)? Vai ir bijušas kādas problēmas (piemēram, atvērt bankā kontu vai dabūt kodu kalkulatoru)?
- 4.3. Vai Jūs pats rīkojaties ar savu naudu (izlemjat, kur to tērēt un ko gribat pirkt)? Ja nē, kurš ar to rīkojas un vai Jums tiek dota nauda, lai tērētu to pats pēc saviem ieskatiem? Vai nauda stāv pie Jums vai tā kādam ir jāatdod?
- 4.4. Vai Jūsu dzīvesvietai tuvumā ir veikali, kultūras iestādes? Vai Jūs uz turieni ejat un cik bieži?
- 4.5. Vai Jūs strādājat? Ja, jā, kur un ko Jūs darāt? Vai bija grūti atrast darbu? Vai kāds Jums palīdzēja? Kādas ir Jūsu attiecības ar citiem darbiniekiem? Ja nē, kāpēc un vai Jūs vēlētos strādāt?
- 4.6. Vai Jūs gribētu apgūt kādas jaunas prasmes (kaut ko iemācīties)? Ko tieši?

5. Saskarsme ar vietējo kopienu

- 5.1. Vai Jums ir draugi, ar ko Jūs satiekaties, sazvanāties? Cik bieži? Kur šie draugi dzīvo (tajā pašā pilsētā, vietā, kur Jūs; iepriekšējā dzīvesvietā; u.c.)?
- 5.2. Vai Jūs pazīstat savus kaimiņus? Kādas Jums ir attiecības ar kaimiņiem (Jūs

sarunājaties, izvairāties, u.c.)?

- 5.3. Cik bieži Jūs izejat no mājas? Vai Jūs ejat uz dažādiem pasākumiem, kur iet arī citi pilsētas iedzīvotāji?
- 5.4. Vai Jums ikdienā sanāk satikties ar nepazīstamiem cilvēkiem (veikalā, parkā, vai jebkurā citā vietā)? Vai Jūs jūtaties droši?
- 5.5. Vai Jums ir bijuši gadījumi, kad Jūs apsukā, saka kaut ko sliktu, aizskar (iesit, grūsta), vai dzen no kaut kurienes projām? Ja jā, kā Jūs jutāties un ko Jūs darījāt? Vai Jūs esat par to kādam teicis?

6. Vēlmes un sapņi

- 6.1. Vai Jums ir kāda lieta, ko Jūs noteikti gribētu izdarīt?
- 6.2. Ko Jūs gribētu pateikt cilvēkiem, kuri dzīvo vienā pilsētā ar Jums?